सिंह०—एक झालें, दुसरें-सर्व वेशी ताब्यांत करून घेण्याची तजवीज यथास्थित-?

वक्र०—त्याविषयीं आपल्याला बिलकूल धास्ती बाळगायला नको!

सिंह०-बरें, खाणाखुणा ?

वक्र०-ती सर्व तयारी कडेकोट आहे! पण मणिपाळाचें कसें काय? तो आपल्या पक्षास येऊन मिळेलसें तुह्मांला वाटतें?

सिंह०-याबद्दलचा जामीन मी! त्या अधम कासिमानें त्याच्या भगिनीवर बलात्कार केला ह्याबद्दल सूड केव्हां उगवावयास सांपडेल असें त्याला झालें आहे! एकवार राजवाड्यावर आपला हल्ला सुरू झाला कीं लागलाच तो आपल्या सैनिकांसुद्धां आपणाला येऊन मिळेल, व त्या प्रळयसमयीं शत्रूंची आश्चर्यानें गाळणच करून सोडील, याविषयीं आपण अगदीं निर्धास्त असावें!

वीरो०—अरेरे अधमा! रुधिरप्रिया! आतां मात्र तुझा अंत खचित समीप येऊन ठेपला! तुझ्या आयुर्मर्यादेचा शेवट आज रात्रीं खचित होणार!

सिंह०—अहाहा! या वेळीं संपूर्ण पूर्व वृत्तांताचें स्मरण होऊन माझी किती विलक्षण स्थिति होत आहे ही! मित्रहो! या वेळीं त्या दुष्टानें हा देश विध्वस्त केला त्याचा सर्व वृत्तांत मनांत आणा! त्या दुष्ट हरामखोर विश्वासघातक्यानें सिंधुदेशचें संपूर्ण राजकुल कसें विध्वस्त करून सोडलें याचें स्मरण करा! हाय हाय! मित्रहो! या वेळीं त्या भयंकर प्रसंगाचें चित्र पहा माझ्या हृदयपट्टावर प्रत्यक्ष काढिल्याप्रमाणें कसें स्पष्ट दिसत आहे! आपल्या सोमदत्त महाराजांचें त्यांच्या दायादाशीं द्वंद्व चालत असतां हा दुष्ट मानभावी युक्तीनें मध्यें घुसून कपटानें त्या दायादाचा नाश करूनच स्वस्थ राहिला नाहीं, तर त्यानें दायादमरणाची हकीकत आमच्या महाराजांस समग्र कळण्यापूर्वींच सोमदत्त महाराजांच्याही नाशाची तजवीज योजण्यास आरंभ केला! दायादाचा नाश झाला त्या वेळीं आपले थोरले महाराज कांहीं आकस्मिक आजारानें व्याकूळ होऊन या दुष्टावर संपूर्ण कार्यनिर्वहणाचा भाग सोंपवून विश्वासानें विश्रांतिमंचकीं शयन करीत असतां, या हरामखोरानें राज्यांत सर्वत्र शांततेची द्वाही फिरविली, व व्यापाराच्या मिषानें नगराबाहेर अरबांचे काफले येऊन उतरले असतां त्यांचा नगरांत यथेच्छ प्रवेश होऊं देऊन एकदम आंतील सर्व वाटा अडवून धरिल्या! शांततेच्या खोट्या समजावर आमचें वीरमंडळ आपआपल्या घरीं खुशाल एकेकटें प्रेमसुखा-

च्या गोष्टी बोलत बसल असतां या दुष्टानें प्रत्यक्ष राजवाड्यावरच चाल करून सर्वत्र दाणादाण करून सोडिली ! अशा प्रसंगीं कोणासच पळून जाण्यासही धड वाट उरली नाहीं अशी स्थिती होऊन गेली असतां कित्येक विश्वासु सेवकांनीं चोरवाटेनें महाराजांस व त्यांची धर्मपत्नी-या वीरोत्तंसबाळाची जननी-यांस या देवळाच्या गाभाऱ्यांत आणून पोंचविलें ! त्यावेळीं एक संवत्सराहून कमीच वयाचें तें बालक बरोबर असून तेंही पुढें येणारा अघोर प्रसंग मनांत आणूनच काय जणों आपल्या प्रेमळ मातापितरांकडे पाळीपाळीनें पहात राहून आक्रोश करीत होतें ! मित्रहो ! त्या वेळचा तो कोण भयंकर प्रसंग ? त्या परम पूज्य दंपत्याच्या तोंडांतून एकसारखे 'हा हतभाग्य देश !' व 'हें निराश्रित बाळ !' एवढेच उद्गार निघत असून स्वतःच्या शोचनीय स्थितीबद्दल एक चकारशब्दही तोंडावाटे कसा तो बाहेर निघाला नाहीं ! महाराज स्वतः आजारी, व आईसाहेबांस त्यांच्या प्रकृतीविषयींची रुखरुख अंतःकरणांतून लागलेली, असें असतां त्यांनीं पोटांतील दुःख पहा मट्ट गिळून टाकिलें ! आतां सांगितलेले उद्गार उभयतांच्या मुखांतून निघत असतां नेत्रांतून अलोट अश्रूंचा संतत प्रवाह चालत होता, अशा स्थितींतच तीं राहून राहून वर आकाशाकडे दीनवाण्या तोंडानें पाहूं लागत, व पुनरपि त्या कोमल बालकाला कंठाशीं दृढ आलिंगून त्याचें सर्वांग नेत्राश्रूंनीं आर्द्र करून टाकीत !

वीरो०—चालूं या ! चालूं या ! ही हकीकत मला साद्यंत कळली पाहिजे ! इच्या योगानें पुढच्या भयंकर प्राणघाताच्या प्रसंगाकरितां माझें मन तयार होईल.

सिंह०—ऐकावें महाराज ! ही भयंकर स्थिति कांहीं वेळ चालू राहून शेवटीं आपल्या पितृचरणांनीं आपणास माझ्या स्वाधीन केलें. त्या वेळचे शब्द एकुण एक या हृदयाला कसे सतत खिळून राहिले आहेत ! तिकडे शत्रूंनीं राजवाड्यांत दाणादाण चालविली असतां, इकडे देवालयांत महाराजांनीं व आईसाहेबांनीं एकवार आपलें शेवटलें चुंबन घेऊन आपणास माझे स्वाधीन केलें, व ह्मणाले:—"**सिंहवर्मन्** ! आतां हा बाळ तुमचा ! याचें अद्यापि पाळण्यांतील शयन, व मातृस्तन्यपान सुटलें नाहीं ! असो ; आतां तुह्मींच याचें संगोपन करा ! याला त्या दुष्ट अरबाच्या हातून वांचवा ! आणि समजूं लागलें ह्मणजे याला सदाचरण आणि सुनीतिवर्तन यांचें उत्तम शिक्षण द्या ! कशाकरितां ह्मणाल तर या शिक्षेच्या योगानें तरी हा आपल्या या हतप्राय देशाचें पुनरुज्जीवन

करून त्या मुसंड्यांचा नाश करूं शकेल, अगर तितकें नच साधलें तरी निदान जिवंत असेपर्यंत त्याचा सुखानें कालक्षेप होईल!" इतकें बोलले, इतक्यांत बाहेर शत्रु देवळांत घुसत असल्याचा गलबला कानीं पडला! मग करावें काय? जेमतेम आपणाला घेऊन गुप्त वाटेनें मला तेथून निघून जातां येण्याचाच काय तो अवकाश, इतक्यांत नागवी तरवार हातांत घेतलेला तो अधम, विश्वासघाती, निष्ठुर अंतःकरणाचा **कासिम** हा आपल्या सेवकांनिशीं आंत घुसून त्यानें आपल्या वडिलांच्या केंसल्या ओढून मूर्तीपुढें आडवें पाडून त्यांचा घात केला, व त्यांच्या शोकानें मूर्छित झालेली आपली जननी त्या मृत देहाला मिठी मारून पडली असतां, त्यांचाही तेथल्या तेथेंच अंत केला!

वीरो०—अरेरे दुष्टा निर्दया!-वीरहो! पहातां काय? चला उठा! हा मी आतां जाऊन त्याच्या नरडीचा घोंट घेतों! या दुष्टाचा धरणीमातेला असह्य भार झाला आहे तो नाहींसा आत्तांच्या आत्तां करून टाकितों! अरे दुष्टा! प्रत्यक्ष काळानळांत सबंध अरण्येंही ज्याप्रमाणें खाक होऊन जावींत, त्याप्रमाणें माझ्या क्रोधाग्नींत एक क्षणही न लागतां तूं भस्म झालासच समज! मित्रहो! हा मी चाललोंच! (आवेशानें जाऊं लागतो.)

सिंह०—**वीरोत्तंसराज**! आपण असें उतावीळ होऊं नये! कारण उतावीळपणा केला असतां न जाणों प्रसंगीं कायमचें अपयशही येण्याचा संभव आहे! जें कांहीं करणें तें शांततेनें व एक जुटीनें करावें! मित्रहो! आजपर्यंत या राजमूर्तीचें यथाशक्ति पालनपोषण केलें, आतां यांना मी आपणा सर्वांच्या स्वाधीन करतों! आतां यांचें सर्व प्रकारें रक्षण करणें आपणाकडे आहे! (नेत्रांतून अश्रु येतात.)

वीरो०-**सिंहवर्म** महाराज! आपलें औदार्य व स्नेहबुद्धि यांचें किती म्हणून वर्णन करावें! महाराज! या देहाकरितां आपण आजपर्यंत जें म्हणून केलें, व जीं जीं दुःखें सोशिलीं, त्या सर्वांबद्दल उतराई मी कसा होईन हेंच मला मुळीं कळत नाहीं! माझे बाबा व आई मला टाकून गेलीं; पण त्या उभयतांपेक्षांही मी आपणांस व **सुलोचना** मातुश्रीस जास्ती समजतों! याकरितां मी आपल्या उपदेशाबाहेर कांहींभरही जाणार नाहीं! तर जातों मी आतां, पण फिरून दर्शन होईलना? खचित?

सिंह०—होईल! त्याची काळजी करूं नये.

वीरो०—हे पित्रधिक महात्मन्! हा प्रणिपात करितों, व आपल्या आशीर्वादानें इष्टकार्य सिद्ध करून येतों! मित्रा **वक्रदंष्ट्रा**! मित्रहो!

चला ! चला ! आतां या दुष्टाचें हनन करून भूमातेचें परत अश्वासन करणें हें आपणा सर्वांकडे आहे ! चला ! (सिंहवर्मा खेरीज करून इतरां-सहवर्तमान जातो.)

सिंह०—हे परात्पर परम कारुणिक सर्वेश्वर! इतःपर या राजमूर्तींचें कल्याण करणारा तूंच आहेस ! हे चराचरनियामका प्रभो ! आतां मध्यरात्र झाली असतां हा राजबालक शत्रूच्या मंदिरांत संचार करूं लागेल, त्यावेळीं साधूंचें रक्षण व दुष्टांचें दंडन करविणारा तूंच होय ! यासाठीं हे सच्चिदानंद प्रभो ! तुझ्या चरणीं लीन असलेल्या दासाची तुला एवढीच प्रार्थना आहे कीं, तूं या दुष्टांचें शासन करून तवाज्ञानुवर्ती राजबाळकाला यशःप्राप्ति करून दे ! (परत गाभाऱ्यांत जातो.)

(पडदा पडतो.)

प्र० २.—राजवाड्यांतील एक महाल.

(कासिम सेवकासहवर्तमान येतो.)

कासि०—(आपणाशीं) काय करावें ? आज मला विजयप्राप्ति होऊन माझा एकुलता एक वैरी हा राजपुत्र **वीरोत्तंस** तोही माझ्या हातीं सांपडून त्याच्या नाशाचीही मीं आज्ञा केली, व तो अल्पकालांत हा लोक सोडून जाईल; असें निश्चित असूनही माझ्या जिवाला समाधान म्हणून कसें वाटत नाहीं !—कदाचित् न जाणों **वीरोत्तंसाला** वधस्थानाकडे नेत असतां तो निसटून जाण्याची तर नसेलना भीति ? व त्यामुळेंच माझ्या मनालाही अस्वस्थता वाटत असेल ? छेः, पण अशी गोष्ट कदापि होणार नाहीं ! **कुसीदावर** माझा पूर्ण विश्वास आहे, तो त्याला पूर्ण बंदोबस्तांत ठेवील. त्याविषयीं धास्ती बिलकुल नको ! मग-मग-असें आहे तर माझ्या मनाला विनाकारण ही रुखरुख कां बरें ? आजकाल म्हटला म्हणजे हा राजपुत्रच काय तो माझा शत्रु, त्याचा नाश केला म्हणजे माझें काम आटपलें, असें असतां माझ्या मनाची अशी स्थिति होते हा मोठा चमत्कार !—अरे पण थांबा अं ! माझ्या मनांत निराळीच कल्पना येऊं लागत आहे, व ती-तीच मला खरी पण वाटते ! मी या राजपुत्राचा वध करवितों खरा, पण यांत मी त्याचा पुरता सूड उगवितों असें होत नाहीं ! वधस्थानीं कोणाला पाहिजे त्याला नेऊन घात करितां येईल, परंतु त्यांत त्याला व घात करणारालाही प्रौढि नाहीं ! याचा पिता सोमदत्त-त्याचा घात मीं देवळांतल्या मूर्तीसमोर केला, त्याप्रमाणें याचा केला तरच मीं धन्य ! मी तसें करीन, तरच या देशाचे लोक

माझा निरंतर वचक बाळगतील, याकरितां या प्रसंगीं असेंच करायला पाहिजे !—कोण आहेरे ? आतांच्या आतां जा कुसीदाकडे, नू त्याला सांगा, राजपुत्राचा वधस्थानीं वध न करितां त्याला थोरल्या देवालयांत नेऊन तेथें मूर्तीसमक्ष त्याचा शिरच्छेद करा ! चला !

सेवक—आज्ञा !

(सर्व जातात.)

प्र० ३.—श्रीमुक्तेश्वराच्या देवालयांतील गाभारा व त्यापुढील सभामंडप.

(नगाऱ्याचे आवाज बाहेर ऐकूं येत आहेत.)

(सिंहवर्मा गाभाऱ्यांतून तोंड बाहेर काढतो.)

सिंह०—अरे, हा काय चमत्कार ? या निवांत निर्जन स्थानीं हे नगाऱ्याचे आवाज कोठून बरें ऐकूं येतात ? कदाचित् माझ्या बाळाला वधस्थानीं नेण्याचा विचार रहित करून त्याचा या ठिकाणीं आणून वध करण्याचा तर या दुष्टानें नसेलना विचार केला ? कसेंही असो; हायहाय ! हे थेरड्या सिंहवर्म्या ! तूं अद्यापि कशाकरितां जिवंत राहिला आहेस ? काय ? तूं या ठिकाणीं राहून आपल्या पुत्राचा होत असलेला वध स्वनेत्रांनीं पहाणार ?—अरे, पण मी कोण हा मूर्ख ! राहून राहून हा पुत्रमोह मला काय ह्मणून व्याकुल करतो ? राजभक्तीपुढें या मोहाची ती काय मातब्बरी ? हे साक्षिहून प्रभो नारायणा ! या नष्टभाग्य वृद्धाचे कशा प्रकारचे हाल होत आहेत तूंच पहातोस ! परमेश्वरा ! या अति अघोर प्रसंगीं माझा मार्गदर्शकही तूंच आहेस ? नितांत दुःखें व क्लेश भोगूनही राजभक्तीसच जागण्याचें तूं या दासास धैर्य दे हेंच पुनः पुनः अनन्यभावेंकरून माझें तुला मागणें आहे !—(आवाज मोठ्या मोठ्यानें ऐकूं येऊं लागतात.) असो; आतां येथें राहून परिणाम नाहीं ! मागच्या मार्गेच निघून जावें हें बरें ! हे न्यायी दयाळु भगवन् ! माझ्या बाळा— (निघून जातो.)

(कांहीं वेळानें पुढें नगारे वाजत असून वध्याचिन्हांकित शूरसेनास घेऊन कुसीद, चांडाल व इतर येतात.)

कुसी०—चांडाळहो ! या राजपुत्राच्या पित्याचा अंत या पुढच्या

गाभान्यांत झाला, त्याचप्रमाणें याचाही त्याच ठिकाणीं वध करावा अशी राजाज्ञा आहे, याकरितां चला याला आंत घेऊन! (सर्व आंत जातात.)

वीरो०—(मुर्तीसमोर उभा राहून कुसींदास) तो अधम **कासिम** या वेळीं इथें पाहिजे होता, म्हणजे सद्गुणी मनुष्य प्राणांतप्रसंगींही कसें धैर्य वागवितात हें त्याच्या दृष्टीस पडून त्याला आपणही तशा प्रकारें वागावें असें वाटलें असतें !

कुसीं०—राजपुत्रा ! व्यर्थ बडबड पुरे कर ! तुझें बालिशवर्तन **कासिमशहांनीं** पहावें असें तुला वाटतें, तर ती तुझी इच्छा उद्ईक परिपूर्ण होईल ! आतां या वेळीं आज्ञेप्रमाणें तुझा शिरच्छेद करून तुझें शिर व धड हीं दोनही एका उंच काठीला बांधून सर्व नगरभर फिरविण्यांत येतील, कांहीं काळजी करूं नको ! आतां तुझा अंतकाळ समीप आला आहे, याकरितां तुला कोणाचें स्मरण करायचें असेल, किंवा कोणाला कांहीं निरवावयाचें असेल, तर तेवढें कर, तुला मोकळीक आहे !

वीरो०—ज्या परमेश्वराचें निरंतर स्मरण करावयाचें, तो माझ्या हृदयांत निरंतर जागृत वास करीत आहे. याकरितां माझा वध होण्यास माझी बिलकुल हरकत नाहीं ! हा मी तयार आहें ! जे दुष्ट, अधम, अनेक पातकांनीं विटाळलेले, त्यांनाच मात्र मृत्यूची भीति वाटत असते ! मला अशा प्रकारची बिलकुल भीति वाटत नसून, ज्या परमेश्वराच्या अगाध लीलेच्या योगेंकरून माझ्या वधाचा हा अकल्पित चमत्कार घडून येतो आहे, त्याची ती लीला सावधान चित्तेंकरून पहाण्यास मी सदा तयार आहें!

कुसीं०—अरे जारे, वाचाळा ! ह्या भलत्याच गप्पा पुरे कर ! ह्या चांडाळांच्या तरवारी पहा अतितृषित होऊन तुझ्या रुधिराचें केव्हां पान करावयास मिळतें म्हणून उत्सुक झाल्या आहेत !-अरे, पाहतां काय ? करा याचा एकदम शेवट न् काय ?

(इतक्यांत सुलोचना येते; बरोबर दोन तीन दासी आहेत.)

सुलो०—दासींनों ! यावेळीं मीं तुमचें मुळीं ऐकणार नाहीं ! अग खबरदार कुणी मला अडवाल तर ! मी जाणारच !-हे चांडाळहो ! तुमच्या पायां पडतें ! तुम्हीं आपल्या तरवारीचा घाव या माझ्या मानेवर करा ! तुम्हीं मला ठार मारा, परंतु या बाळाचे प्राण वांचवाच !

कुसी०—भलतेंच ! वेडी कुठली ! अरे, कोणरे, हिला वेड लागलें आहे, इला येथून घेऊन जा कसे !

सुलो०—काय! तुह्मीं मला घेऊन जाणार?–नाहीं! मी कधीं येथून जाणार नाहीं! तुह्मीं जबरदस्ती करून नेऊं पहाल, तरी मी येथून हलायची नाहीं! मी याच ठिकाणीं पाहिजे तर धरणीलाही घट्ट आवळून धरून पडेन, परंतु मला नेण्याचे तुमचे सर्व यत्न विफल होतील! हा पुत्र माझा आहे! याकरितां याचा तुह्मीं घात नका करूं! मी तुमच्या पायां पडतें!

कुसी०—काय ह्मणतेस थेरडे! हा पुत्र तुझा?

सुलो०—कुसीदा! ईश्वरसाक्ष सांगतें! हा पुत्र माझा! माझा बाळ शूरसेन तो हाच! बाळा! येरे! मला तुला एकदांची कडकडून भेटूं दे!

कुसी०—हा मोठाच चमत्कार! चांडाळहो! तुह्मीं या वध्याला संभाळून येथेंच रहा! कोणासही येथून फिरकूं देऊं नका! मी कासिमशहांकडे जाऊन त्यांना हा सर्व प्रकार कळवितों! (निघून जातो.)

सुलो०—बाळा! इकडे परत तुझ्यानें कसें रे येववलें? बाळा! अशी सुंदररूपसद्‌गुणसंपत्ति आजपर्यंत रक्षण केली, त्याचें हेंच कारे फळ? त्यांच्या योगानें तुझ्या या जननीस आनंद व्हावा, तसें न होतां तींच या हतभाग्येच्या दुःखास कीरे कारण होत आहेत? हाय हाय!

शूर०—माझीं मातापितरें कोण याविषयीं आजपर्यंत मला मुळींच कशी ती माहिती नाहीं, तथापि हे अनिवार शोकाश्रु व भीतीला लवमात्र न जुमानणारे हे प्रेमाचे उद्दाम कल्लोल यांच्यावरून ही माउली माझीच जननी असून तिला मजकरितांच इतकें दुःख होत आहे असें खचित वाटतें!–(धाडकन तिच्या पायां पडतो, ती त्याला कडकडून मिठी मारून उठवितें.) एकूण अशा प्रसंगीं तरी आई! मला तुझें दर्शन झालें अं?–आइ! मी केवढा धन्य!–एकूण मीच तुझा वत्स?

सुलो०—बाळा! तूंच–तूंच माझा वत्स! आणखी तुझा चेहेराही प्रत्यक्ष प्राणनाथांसारखाच, व सद्‌गुणही तसेच! बाळा! बाळा! मला सगळी हकीकत कळूं दे! त्या सद्‌गुणी शांतिवर्म्यासहवर्तमान तूं कसा राहत होतास, त्या निर्जन प्रदेशांत तुझें रक्षण, तुझें संगोपन, त्यानें कसें केलें, तुला निरंतर नीतिमार्गापासून व सदाचरणापासून न ढळण्याविषयीं त्यानें कसकसा सदुपदेश केला, हें तूं मला एकूण एक सांग! बाळा! उशीर लावूं नको! तुझ्या तोंडचा एकेक शब्द ऐकायला ही जननी पहा कशी अत्यंत तृषित झाली आहे!

शूर०—हे विचित्रलील प्रभो! तुझी माया खरोखरी अतर्क्य आहे! आज माझ्या जन्माचें सार्थक झालें! केवढा हा चमत्कार! अगदीं मरणकाल समीप येऊन पोंचेपर्यंत मातेचें दर्शनही नसून शेवटीं मातेचें दर्शन व्हावें, व तीही सकल सद्‌गुणांची मूर्ति व प्रत्यक्ष दुःखावेगसमयीं ही अत्यंत धीरप्रकृति असून, अंत व्हावयाचा तो तिनें मिठी मारली असतांनाच व्हावा, याहून जास्ती भाग्य तें कोणतें?

(कासिम, कुसीद व मणिपाळ येतात.)

कासि०—अरे, ती अजागळ स्त्री कुठें आहे, जी आपल्या अनिवार्य उद्दाम शोकानें माझ्या आज्ञेप्रमाणें वर्तन होण्यासही अडथळा आणिते?—अरे कायरे गुलामानों! असे मठ्ठासारखे पहात काय राहिलां? माझ्या आज्ञेशिवाय तुह्मीं या दोघांना काय ह्मणून भेटूं दिलें? अरे—करा करा—दोघांना निराळीं करा, न् हिला नेऊन कोठें तरी अंधार कोठडींत कोंडून ठेवून खुशाल हवी तितकी रडून डोकेंही फोडून घेऊंद्या! पहातां काय! ह्या अविचारी पोराचें आत्तांच्या आत्तां मजसमक्ष गर्दन उडवून टाका पाहूं?

सुलो०—हे अरबा! मी तुझ्या पायां पडूं नये पण पडतें! तुजपुढें पदरही पसरतें, तूं माझें ह्मणणें सगळें ऐकून घे! मी या ठिकाणीं प्रत्यक्ष या परमेश्वरमूर्तीपुढें उभी आहें, व या मूर्तीचीच शपथ घेऊन सांगतें कीं हा माझाच पुत्र आहे! याच्या निष्ठुर जनकास इकडे बोलावून आणीव! कां कीं तेच तुला भलतीच गोष्ट समजावून देऊन फसवीत आहेत! तुला खचित सांगते, अगदीं तिऱ्हाइताचे प्राण वांचविण्याकरितां ते आपल्या स्वतःच्या बाळकासही वधस्थानीं पाठविण्यास कबूल होऊन या हतभाग्य मातेस पुत्रमरणाचें असह्य दुःख देण्यासही मागें पुढें पहात नाहींत! पाहिजे तर त्यांनाच आणीव इकडे बोलावून!

(इतक्यांत मागून सिंहवर्मा येतो.)

सिंह०—माझ्या हृदयांत चोंहीकडे भीतीचा संचार होत असून आतां माझी प्रिया सुलोचनाच बोलत असल्याचा मला भास झाला खचित!

कासि०—(त्याला पाहून) कायरे विश्वासघातक्या! आलास, बरें झालें! दुष्टा अधमा! तुला आणखी एक वेळ विचारितों! बोल, हा हट्टी पोरगा कुणाचा कोण आहे?

सिंह०—हरहर! कासिमा! माझें हृदय अगोदरच चोंहींकडून शोकानीं वेढून टाकिलें आहे, त्यांत आणखी भर कां बरें घालूं पाहतोस!

सुलो०—पुरे पुरे! प्राणनाथ! आतां हा बळेंच ओढून आणलेला

हृदयाचा निष्ठुरपणा टाकून द्या! हा प्रत्यक्ष आपलाच बाळ असून तो आपल्या दृष्टीदेखत मरूं द्यावा हें तुह्मांला गोड तरी कसें वाटतें?

सिंह०—कासिमा! तूं इचे हे वेडगळ प्रलाप ऐकत बसूं नको! तुला आपला क्रोधाग्नि विझवायचा आहे, तो याच्याच रक्तांत विझीव कसा!

सुलो०—हायरे हाय! **नारायणा**! आतां माझ्या पुत्राच्या जीवनाविषयीं मी हताश झालें! (मूर्छित होऊन पडते.)

शूर०—हे दीनदयाळ प्रभो! या माउलीच्या जीर्ण कुडीचें तूंच संरक्षण कर!—हे जुलमी अधमा! आतां बरीक तुजपुढें पदर पसरून मी मागणें मागतों कीं, कृपाकरून माझे प्राण घेऊं नको! तुझ्या जुलमी राज्यांत जिवंत राहून तुज अधमाचें जुलुमी वर्तन पहात रहाणें यांत बिलकुल भूषण नाहीं हें मी पूर्णपणें जाणतों, तथापि या माझ्या प्रियजननीच्या दुःखित हृदयाचें समाधान करण्यास सांपडावें एवढ्याचकरितां मी ही तुजपाशीं प्राणभिक्षा मागत आहें!

कासि०—हे चोर सगळे येथून तेथवर लबाड आहेत! त्यांनीं मला फसविण्याकरितां आजपर्यंत लबाड्या केल्या, तथापि आज हा खरा प्रकार बाहेर पडत आहे! या स्त्रीचें या वेळचें वर्तन खचित कपटाचें नसून तिचा हा प्रचंड दुःखावेगच हा पोर तिचाच पुत्र असें माझ्या अंतःकरणाला निश्चित वाटवितो!

सुलो०—(सावध होऊन) अहो! माझा बाळ कुठें आहे? निर्दयांनों! तुह्मीं त्याची आणि माझी ताडातोड नका करूं! मला त्याला मिठी तरी मारूं द्या!—बाळा! बाळा **शूरसेना**! माझ्या बाहूंनीं तुला घट्ट वेष्टिलें असतां प्रत्यक्ष तुझ्या क्रूरबुद्धि जनकाच्यानेंही तुझी आणि माझी ताडातोड करवणार नाहीं!

कासि०—हे स्त्रिये, तुला खूळ लागलें आहे, व तूं व्यर्थ बडबड व शोक करते आहेस! अंमळ शांत होऊन शोकाश्रूंचें परिमार्जन कर! कारण, माझें ऐकशील, तर अजूनही कदाचित् तूं आपल्या पुत्राचे प्राण वांचवूं शकशील!

सुलो०—बोल बोल लौकर! कोणच्या उपायानें मी आपल्या बाळाचे प्राण वांचवूं शकेन?

कासि०—तुह्मीं सर्वांनीं मिळून जो या देशाचा तोतया राजपुत्र दडवून ठेवला आहे, तेवढा माझ्या हवालीं करशील, तर तुझा पुत्र वांचतो!

शूर०—हे पूज्य माते! या दुष्टाचें हें निंद्य व नीच भाषण तूं कधीं कधीं मान्य करूं नको! तूं याच्या भाषणास मान द्यावास, यापेक्षां माझ्या शरीरावरील प्रत्येक जखमेंतून एकेक जीव निघून जाऊं लागेल, तरी तेंही पत्करेल! माते! इतकीं संकटें, इतके हाल, इतक्या आपत्ति भोगून जी तुझी आणि माझी गांठ पडली, तिचें खरें सार्थक होण्याला या सत्कार्यापायीं मी मेलोंच पाहिजे! समजलीसना आई!

कासि०—अरे आग लावा या पोराच्या मानीपणाला! (एकीकडे कुसीदाशीं बोलत रहातो.)

सिंह०—परमेश्वरा! तूं खचित खचित धन्य आहेस! तुझ्या कृपेनें या वत्सासारखीं वीररत्नें या देशीं निपजतील, तर या देशाचें नष्टचर्य खचित अल्पकाळांत संपून जाईल! बाळा! ये! या तुझ्या वीरश्रीभरित देहाला या पित्याला कडकडून भेटूं दे! (शूरसेनास आलिंगन देतो.)

कासि०—अरे घातक्या! चोरा! इतका वेळ खरा प्रकार लपवून ठेवून शेवटीं झालास एकदांचा कबूल!

सिंह०—हे नीचा अरबा! तूं मला दुःशब्दांनीं ताडन करितोस, तथापि माझें वर्तन मला दूषणीय न वाटतां उलटें त्यांत मी भूषणच मानितों! हें भूषण मी नुसतें तुझ्यापुढेंच मानीत नसून प्रत्यक्ष सूर्यचंद्रादि देवता, ही परमेश्वरमूर्ति, धर्म, दशदिशा इत्यादि सर्वांपुढेंही मानितों!

शूर०—परमेश्वरा! तुझी धन्यता किती म्हणून वर्णावी! शांतिवर्मजींनीं मला सांगितलें होतें कीं '**शूरसेना**! तुझा पिता कोण हें कळलें असतां तुझें तुला धन्य वाटण्याचीही कदाचित् पुढें मागें वेळ येईल!' ती वेळ हीच!

सिंह०—हे शूर वत्सा! तुझा एकेक गुण पाहून माझ्या जिवाला जें समाधान व जो आनंद वाटत आहे, त्याचें मला वर्णनही करतां येत नाहीं. असे गुण तुझ्या अंगीं पाहून तुला कांहीं तरी योग्य बक्षीस देणें माझ्या हातीं पाहिजे होतें! असो; परम न्यायी परमेश्वर, व तुझा अंतरात्मा हे तुला त्यांबद्दल उत्तम फळ देतील यांत संशय नाहीं!—प्रिये **सुलोचने**! आतां या वत्साला मी आपला म्हणून कबूलही केलें, इतःपर तुजवर माझा कांहीं राग राहिला नाहीं! परंतु तुला एक गोष्ट सांगायची आहे, ती मजकडे पतिधर्म असल्यामुळें सांगतों!—

कासि०—काय म्हणतोस! थेरड्या गुलामा! पतिधर्माची गोष्ट काढतोस? ज्यानें प्रत्यक्ष राज्यकर्त्या राजाशीं विरोध केला, त्याला धर्म

हीं अक्षरें उच्चारण्याचाही अधिकार राहिला नाहीं ; मग त्याजकडे पति-धर्म तो कुठून येणार ? अशा मनुष्याला जनता आपणाहून बाह्यच समजते ! हे मूर्ख स्त्रिये ! माझें बोलणें लक्षपूर्वक ऐक ! हा नीच **सिंहवर्मा** ह्याचें आजपर्यंत तुजशीं पतीचें नातें होतें, तें सर्व एकीकडे टाकून देऊन जर तूं मला हा संपूर्ण गूढ प्रकार काय आहे· हें कळविशील, तरच तुझा पुत्र वांचेल ! बाकी हा राजभक्तिपराङ्मुख थेरडा— हा न्यायासनापुढें मेलाच समज !

सुलो॰—मेल्या दुष्टा ! कसें ह्मणतोस ? मी आपला गृहिणीधर्म विसरून प्राणनाथांशीं बेइमान होऊं ? मेल्या ! तूं मला कोण ह्मणून समजला आहेस ? मी कोणी **अरबा**ची बायको, कीं जिला सौभाग्याची परवा नाहीं, अशी असेनशी तुला भलतीच भ्रांति झाली आहे ? निर्लज्जा ! या **सुलोचने**शीं असल्या अधम शब्दांचा उच्चार करण्यासही तुला कशी लाज नाहीं वाटली ? काळतोंड्या ! तूं ह्मणतोस ही गोष्ट मी कदापि कबूल करणार नाहीं ! माझ्या प्राणनाथांची जी वाट तीच माझी ! सत्कृत्याच्या पायीं आह्मां उभयतांचा नाशही झाला तरी पत्करला ! अनन्वित पातकाचरणें करून राज्यारूढ होण्यापेक्षां सदाचरणी राहून नाशही झालेला भूषणास्पदच आहे, समजलास ?

सिंह॰—हे अमानुष **अरबा** ! आतां मात्र तुझ्या ऐश्वर्याची व सामर्थ्याची मीं मुळींच भीति बाळगीत नाहीं ! घे ! प्रत्यक्ष हा तात, ही आई, व हा पुत्र, तिघेंही तुजसमोर उभीं आहों ! आह्मांला तुझ्यानें जेवढ्या ह्मणून वेदना देववतील तेवढ्या दे ! आम्ही त्या एकूण एक मोठ्या आनंदानें सोसून सत्कीर्तिमार्गाचेंच अवलंबन करूं, मग त्यांत प्राण जावो कीं राहो !

कासि॰—असें काय अधमांनो ! तर तुमचीं आतांच शंभर वर्षें भरलीं ! अरे पहातां काय ? पकडा या अधमांना, आणि तुरुंगांतील अंधारकोठड्यांत निरनिराळीं बंदोबस्तानें ठेवा ! तसाच **धनपाळ** कुठें असेल त्यालाही तावडतोब पकडून आणा, ह्मणजे त्याच्या पित्याबरोबर त्यालाही यमसदनास पाठवितों !

माणि॰—महासमर्थ खाविंद ! या दासाला आज्ञा होईल, तर या दुष्टांचे हाल हाल करण्याचें मजकडे सोंपवा ! मजपाशीं—अनेक वेदनायंत्रें आहेत, त्यांचा प्रयोग करून या दुरात्म्यांची दशा उडवून टाकतों !

कासि॰—ठीक आहे, **मणिपाळा** ! या दुष्टांच्या तोंडून त्यांचे गुप्त हेतु एकूण एक काढून घेतले पाहिजेत ! ते न सिघतील, तर मात्र माझा

क्रोधाग्नि पेटून प्रत्यक्ष प्रलयकालच्या अग्नीसही मागें हटवील ! तुम्हीं नीट यत्न करा, तो न साधेल तर माझ्या संपूर्ण सैन्यानिशीं त्या **पंचगांग** प्रांतावर चाल करून त्याला धुळीस मिळवून त्या ठिकाणीं राजबीज म्हणून राहूं देणार नाहीं, तेव्हांच हा **कासिम** परत येईल !

(रागानें निघून जातो.)

कुसी०—**मणिपाळा** ! तूं या अधमांना घेऊन जा ! **सिंहवर्म्या** ! तुझी स्वारी माझ्या ताब्यांत ! चल !

सिंह०—खुशाल मी मोठ्या आनंदानें येतों ! **वत्सा** ! या आपत्प्रसंगीं तूं डगणार नाहींस अशी माझी पूर्ण खातरी आहे !-प्रिये ! तूं मात्र या प्रसंगीं धैर्य सोडूं नको ! न्यायी परमेश्वर फक्त आपणा सर्वांचें सत्व पहातो आहे, तो अखेर आपला जयच करील ! (कुसीदासहवर्तमान जातो.)

सुलो०—काय ! बाळा ! तूं मला मिळालास न मिळालास, इतक्यांत तूं मजपासून चाललास ना ! (रक्षक त्यास नेऊं पहात असतां त्यांच्याशीं झटपटत रहाते.)

शूर०—हायहाय ! आई ! तुझी सुटका करण्यास एकूण मी असमर्थ झालों अं?-हे अमानुष दुष्टांनों ! तुम्हीं इची आणि माझी ताडातोड करणार काय ?

(रक्षक त्यास ओढून नेतात.)

सुलो०—हाय हायरे वत्सा ! तूं मला अंतरलास, आतां बरीक या अधम नीचांनीं माझें सर्वस्व हिरावून घेतलें खचित ! आतां मी कशाकरितां ह्मणून थ्यावें ! या वत्साचें माझ्या पोटीं जनन झालें, संकटसमयीं त्याची सुटका करण्याकरितां मी धांवूनही आलें, या पेक्षां मज अबलेच्या हातून जास्ती तें काय होणार होतें ?-असो; आतां त्याचा नाश होणार हें तर ठरलेंच, या करितां मीही त्याच्या सद्गुणांचेंच अनुकरण करीन ! त्या आणीबाणीच्या प्रसंगीं परमेश्वराचें नांव घेऊन जी शपथ वाहिली, तिचा अद्यापि भंग झाला नाहीं ? तसेंच त्या राजमूर्तीशींही विश्वासघाताचें आचरण अद्यापि घडलें नाहीं ! तेव्हां इतःपरही या माझ्या सद्गुणी बाळाचेंच अनुकरण करून राजभक्तीस्तव आपल्या प्राणांची आहुतिही द्यावयाची हाच निश्चय ! (सर्व जातात.)

अंक ४.

प्र० १.–तुरुंग.

(शूरसेन निगडबद्ध होत्साता भुईवर आडवा पडला आहे, इतक्यांत अरबवेष घेतलेला वीरोत्तंस मणिपाळासहवर्तमान येतो.)

मणि०—महाराज ! तो पहा आपणावर आलेल्या संकटाची पर्वा यत्किंचितही न धरितां कसा धरणीवर पडला आहे ! आपण याच्याशीं बोलणें सवरणें तें थोडक्यांतच आटपतें घ्यावें !

वीरो०—चिंता नाहीं !

मणि०—राजन् ! आपण हें करतां आहां, तरी पण काय असेल तें असो; माझ्या अंतःकरणाला याबद्दल धास्ती वाटूं लागत आहे !

वीरो०—**मणिपाळा** ! जास्ती बोलण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं ! तुला एकच गोष्ट सांगतों, आतांची ही भेट होत असतां प्रत्यक्ष मृत्युही येणार असला तरीही चिंता नाहीं ! मी भेट घेणारच !

मणि०—आज्ञा. (जातो)

(वीरोत्तंस शूरसेनाजवळ जातो.)

शूर०—**अरबा** ! तुला काय पाहिजे ? तूं कशाकरितां येथें आलास?

वीरो०—हे उदार तरुण पुरुषा ! ऊठ ! असा निजूं नको ! मी ज्या कामाकरितां आलों आहे, तें काम असें तसें नाहीं ? तें अत्यंत महत्वाचें आहे !

शूर०—(खडबडून उठतो) बोल. तुझें काय काम आहे ?

वीरो०—हे वीर व उदार पुरुषा ! तूं कदाचित असें समजत असशील कीं, तुरुंगासारख्या या भयाण जाग्यांत **अरब**वेषी जे ह्मणून येतील, ते सर्व दुष्ट व हरामखोर घातकीच असतील. पण ही समजूत व्यर्थ आहे ! या ठिकाणीं आजपर्यंत असंख्य घातुक कृत्यें झालीं आहेत, तथापि या ठिकाणीं मी जो आलों आहें, तो निर्मळ मनानें आलों आहें ! हा मी बाह्यात्कारी **अरब** दिसतों आहें, तथापि आंतून तुजप्रमाणेंच **सिंधु**-जननीचाच पुत्र आहें ?

(कृत्रिमें लाविलेली दाढी त्यास काढून दाखवितो.)

शूर०—तूं दाखवितोस प्रत्यंतर, यावरून तूं सिंधुपुत्र असावास अशी माझी पूर्ण खातरी होते, व तुझ्या नेत्रांकडे पहातां त्यांमध्येंहि विश्वासघातीपणाचें कांहीं चिन्ह दिसत नाहीं, या करितां काय बोलणें असेल तें खुशाल बोल !

वीरो०-तुझीं वीरश्रिचीं अलौकिक कृत्यें ऐकल्यापासून माझ्या मनांत तुजविषयीं बहुमान उत्पन्न झाला आहे; व एवढयाचकरितां जो वीर उदार पुरुष आपल्या राजाकरितां आपले प्राणही देण्यास सिद्ध झाला, त्याची आपली प्रत्यक्ष ओळख करून घ्यावी या हेतूनेंच मी येथें आलों आहें !

शूर०—एकूण मीं केलेलें कृत्य तुला मानवलें तर ?

वीरो०—मानवलें कीं नाहीं याविषयीं प्रत्यक्ष परमेश्वरच माझा साक्षी आहे ! हे वीर पुरुषा ! तुला आणीक तर काय सांगूं ? तुझें अभूत अलौकिक वर्तन, व तुझीं वीरश्रीभरित कृत्यें मनांत आणितां तुला बंदांतून मुक्त करून तुझ्या ठिकाणीं स्वतःच बंदिवान होऊन रहाण्याविषयींही मी उतावीळ झालों आहें !

शूर०—हे उदार पुरुषा ! तूं मजविषयीं जी स्नेहबुद्धि दर्शवीत आहेस तिचें मी अंतःकरणपूर्वक अभिनंदन करतों ! व इतःपर तुला मी माझा अत्यंत जिवलग स्नेहीच समजत जाईन !-बरें, पण मित्रा ! मला एक मोठा चमत्कार असा वाटतो कीं, परशत्रु या देशीं येऊन त्यानें या देशच्या संपूर्ण वैभवाची तर काय, पण संपूर्ण सद्गुणांचीही राखरांगोळी करून टाकिली, व आतां जिकडे पहावें तिकडे हांजी हांजी करणारे व स्वकार्यसाधू मात्र लोक दृष्टीस पडतात, असें असतां त्यांमध्यें तूंच आपल्या देशाचें पूर्व वैभव व त्यांतील सद्धर्म आणि नीति यांची ओळख अद्यापि कसा विसरला नाहींस ? घटकाभर तेंही एकीकडे ठेविलें, तथापि या तुरुंगासारख्या भयाण जागीं, त्यांतूनही अंधार कोठडींत, मजसारख्या यःकश्चित् आसन्नमृत्यु भिकारड्याची मुद्दाम भेट घेण्याकरितां आलास हें कसें काय ?

वीरो०—भलतेंच ! तुला आसन्नमृत्यु ह्मणून कोण ह्मणतो ? तुला खचित सांगतों, तूं या दुष्टाच्या हातून मरणार नाहींस ! वीरोत्तंस महाराजांचें माझ्या तोंडून तुला असें सांगणें आहे कीं,—

शूर०—काय ! वीरोत्तंस महाराजांचें सांगणें आहे ह्मणतोस !-अ-

हाहा परात्परा जगदीशा! नारायणा! धन्य आहेस!—हे वीरपुरुषा! काय ह्मणतोस? वीरोत्तंस महाराज कोठें आहेत?

वीरो०—त्यांच्याबद्दल तुला चिंता करणें नलगे! ते जवळपास सुरक्षित असून, एकादा आकर्ण धनुष्य ओढून सोडिलेला बाण जसा अदृश्यरूपानें संचार करितो, त्याप्रमाणें याक्षणीं ते अदृश्य संचार करीत आहेत! एवढेंच नव्हे, तर माझ्या तोंडून ते असेंही तुला कळवीत आहेत कीं, तुझे संपूर्ण सद्गुण आपण पूर्णपणें ओळखीत असून, त्यांजबद्दल आपल्या अंतःकरणांत पूर्ण प्रीति व पूज्यबुद्धि वास करीत आहे! एवढेंच नव्हे, तर ते प्रत्यक्ष परमेश्वराची शपथ घेऊन असेंही ह्मणत आहेत कीं, तुजसारख्या निःसीम राजभक्ताला मरूं देण्यापेक्षां प्रत्यक्ष आपण होऊन प्रकट होऊन तुझे ऐवजीं स्वतःच अवदानही पडणार!

शूर०—काय? वीरोत्तंस महाराज मजकरितां मरणार? यःकश्चित् क्षुल्लक अधमाधम मी, त्या मजकरितां ते स्वतःच्या जीवावर उदार होणार? मित्रा! तूं कोणीही अस, तुझें नांवही अद्यापि मला कळलें नाहीं, तथापि तुझ्या पायां पडतों, माझी एवढी विनंती कृपा करून त्या राजमूर्तीस कळीवच? माझ्या प्रस्तुतच्या स्थितीबद्दल मला यत्किंचित्‌ही खेद अगर विषाद वाटत नाहीं! मी मेलों तर फार तर एक क्षुद्र कीटक मेला एवढेंच काय तें होईल; परंतु या राजमूर्तीची जर तशी स्थिती झाली, तर त्या योगें सिंधुदेशचें राजकुळ व त्याचें संपूर्ण वैभव यांचा अखेरचा विलयच झालासें होणार आहे! याकरितां माझा त्यांना एवढाच निरोप कळीव कीं, मला खुशाल मरूं द्यावें, परंतु लक्षावधि प्रजाजनांचें हिताहित पहाण्याचा ज्यांकडे अधिकार, अशा आपल्या अमूल्य प्राणावर त्यांनीं कदापि उदार होऊं नये।

वीरो०—(आपणाशीं) हे न्यायी दयाघन परमेश्वरा! या वीर पुरुषाच्या तोंडचे हे शब्द ऐकून मी मुकाट्यानें निर्विकार कसें तरी रहावें? हरहर! अंतःकरणांतील प्रेम व कृतज्ञताबुद्धि यांचे उमाळे अश्रुद्वारा बाहेर पडूं पहाताहेत, त्यांचा अवरोध तरी कसा करूं? (डोळ्यांतून अश्रु येतात.)

शूर०—अरे, हा काय चमत्कार? हे पुरुषा! तुझ्या नेत्रांतून हा अश्रुप्रवाह काय ह्मणून येतो! आणि तूं आपले उसासेही छपवूं पहातोस, याचें काय बरें कारण? (आपणाशीं) या अंधाऱ्या जागेंत जरी चांगलें स्वच्छ दिसत नाहीं, तरी याला होत असलेल्या दुःखावरून हा कोणी

साधारण मनुष्य नसावा असा तर्क होतो! (उघडपणें) हे उदार पुरुषा! बोल, तूं कोण आहेस?

वीरो०—कसें ह्मणतोस? मी कोण आहें?-हायहाय! हे वीरपुरुषा! तुला काय सांगूं? माझ्यासारखा प्राणी हतभाग्य या धरित्रीतलावर एकही नसेल! इतरांना दुःखें आहेत, व त्यांचा केव्हां तरी अंत होण्याचा संभव असेल; परंतु या हतभाग्याच्या दुःखांचा अंत ह्मणून होणेंच नाहीं! हा प्राणी स्वतः अत्यंत हतभाग्य आहे एवढेंच नाहीं, तर तसाच अत्यंत पातकीही आहे! आपल्या एका जीवाकरितां दुसऱ्यांनाही दुःखांत पाडणारा याजसारखा दुसरा कोण अधम आहे? हरहर! हे वीरपुरुषा! असा अत्यंत हतभाग्य व अत्यंत पातकी अधम प्राणी **वीरोत्तंस**, तोच हा या वेळीं तुजपुढें उभा आहे!

शूर०—काय? **वीरोत्तंस**महाराज आपणच!

वीरो०—ज्या हतभाग्याला सर्वजण राजाची पदवी देताहेत, तो हतभाग्य हाच रे हाच! हायहाय! ज्या वेळीं मी नुकता **सिंहवर्म** महाराजांचा पुत्र ह्मणूनच आपणास समजत असें, त्या वेळीं मी किती सुखी होतों! त्या वेळीं नुसत्या संसारकृत्यांकडेच काय तें लक्ष पुरवून, ज्या पूज्यपुरुषाला मी आपला पिता ह्मणून समजत असें, त्याच्या वर्तनानुसार आपणही वर्तन करावें, एवढेंच काय तें मजकडे असे! परंतु आतां–

शूर०—(आपणाशीं) हा पुरुष आपणाला **वीरोत्तंस**महाराज ह्मणून ह्मणवितो, व तें माझ्या अंतःकरणाला खरेंही वाटतें! (उघडपणें) महाराज! आपण जर **वीरोत्तंस**महाराज खरे असाल,–व या वेळीं माझ्या चित्तालाही आपणच ते असें वाटूं लागतें आहे,–तर महाराज! या संपूर्ण राष्ट्राचें कल्याण अगर अकल्याण करण्याचा अधिकार आपणाकडेच आहे!

वीरो०—काय ह्मणतोस? राष्ट्राचें कल्याण कोण मी करणार? हर हर! मला जें इतकें अपरिमित दुःख वाटत आहे तें एवढ्याकरितांच! कारण काय पहा, ही सर्व लढाई उत्पन्न झाली मूळ माझ्याकरितां! या सर्व देशांतील लक्षशः शूर लोक मेले कोणाकरितां तर मज एकट्याकरितांच! **सिंहवर्म**महाराज व **सुलोचना** मातुश्री यांना कारागृहांत घालविण्यास कारण कोण तर मीच! ज्यांनीं लहानपणापासून माझें संगोपन केलें त्यांना तुरुंगांत अंधार कोठडींत पोंचविणारा अधमाधम हा मी! हायहाय! हा **वीरोत्तंस** राज्याधिकारावर येऊन 'आपल्या प्रजाजनांस कोणतें हेंच सुख देणार? स्वतः भीरुजनांप्रमाणें गुप्त राहून, आपमतलबासाठीं तुला व तुझ्या

मातापितरांना खुशाल कारागृहांत पडलेलें पहावें; फार तर काय, त्यांचा अल्प काळांतच घात होणार असतां त्यांचीही मुकाट्यानें उपेक्षा करून लपून असावें, व इतकें करून शेवटीं आपणास राजा ह्मणवून घ्यावें, यापेक्षां दुसरा अधमपणा तो कोणता ? व अशा अधमापासून प्रजेनें सुख तरी कसें चिंतावें ?

शूर०—महाराज ! आपण खचित कांहीं तरी भ्रमांत पडलां आहां ! नाहीं तर आपण ज्यांकरितां शोकाकुल होत आहां, त्या गोष्टींचा क्षणमात्रही विचार मनांत आणायलाच नको आहे !

वीरो०—असें कसें ह्मणतोस बरें. मला तर खात्रीनें असें वाटतें कीं, ब्रम्हदेवानें या वीरोत्तंसाच्या कपाळीं इतःपर दुःखांशिवाय दुसरें कांहीं देखील लिहिलें नाहीं ! कारण तसें जर नसतें, तर तूंच नीट विचार करून सांग, कीं ज्यांनीं ज्यांनीं मजविषयीं अप्रतिम स्नेह, दया, भक्ति, सौजन्य हीच निरंतर प्रकट केली, त्यांच्यावरच खुद्द प्रसंग येऊन गुदरला असतां त्यांचें रक्षण करण्याचें यत्किंचितूही साधन या हतभाग्यापाशीं नसावें ?

शूर०—महाराज ! आपण असे विनाकारण शोकाकुल काय ह्मणून होतां ? अजून काय झालें आहे ? हें सामर्थ्य आपल्या अंगीं आज नसलें, तरी तें पुढें केव्हां ना केव्हां तरी आल्याशिवाय रहाणार नाहीं !

वीरो०—हें बोलणें व्यर्थ आहे ! मला सामर्थ्य येणार, तें केव्हां ? तुझा, आणि तुझीं पूज्य मातापितरें, जीं थोड्या काळापूर्वीं माझींही मातापितरें ह्मणून मी समजत होतों, त्यांचा अंत झाल्यावर ! धिक्कार असो ! धिक्कार असो ! असें होण्यापेक्षां प्रत्यक्ष या देहांतच—अगर त्या दुष्टाच्या तरी कंठनालांत—तरवार भोंसकतां आली असती, तर किती बरें चांगलें होतें !

शूर०—महाराज ! आतां मात्र आपण योग्य बोललांत ! आपण सदा सर्वकाळ त्या दुष्ट अरबाचा सूड उगविण्याच्या विचारांत असावें हेंच योग्य ! व याकरितांच मी ह्मणतों, आपण इतर विचार मनांत आणूंच नयेत ! महाराज ! हरहर ! हा सर्व विचार आपण एकीकडे ठेवून या भयंकर ठिकाणीं काय ह्मणून येणें केलेंत ? महाराज ! हें ठिकाण मोठें वाईट आहे, व या ठिकाणीं कोणत्या वेळीं काय दगा होईल याचा कांहीं नेम नाहीं !

वीरो०—तूं ह्मणतोस हा प्रकार कसाही असला, तरी प्रत्यक्ष सिंह-

धर्म महाराजांचें घरचें घर सबंध बसण्याचीच वेळ आली असतां, त्याबद्दलची यत्किंचित्‌ही परवा मनांत न धरितां मी अधमपणानें आपल्यापुरताच विचार करीत राहून कोठें तरी तोंड काळें करण्याजोगा नीच मी असेन असें तुला वाटतें काय? हे उदार पुरुषा! खचित खचित, तुझे इतक्या हलक्या प्रतीचे विचार असतील असें मला तर नाहीं वाटत!

शूर०—महाराज! आपण या भयाच्या स्थळीं इतःपर राहूं नये! आपल्या स्वतःच्या प्राणांची आपण किंमत ओळखीत नाहीं, तथापि खचित सांगतों, आपण त्यांविषयीं अधिक विचारच केला पाहिजे! तसेंच, आपले महात्म्ये, पुण्यकर्मे, महान् पराक्रमी पूर्वज, यांच्याही योग्यतेचा विचार आपण मनांत आणिला पाहिजे!

वीरो०—तूं ह्मणतोस, त्याप्रमाणें सर्व विचार मनांत आणिला! माझ्या पूर्वजांच्या अंगीं जो महात्मतेचा सद्‌गुण होता, तो जर मजमध्यें नाहीं, तर त्यांच्या वंशीं माझें जनन झालें असूनही व्यर्थ हेंच खचित! असो; आतां तुला एकच सांगतों, तूं मला भीतीच्या पुष्कळ गोष्टी सांगितल्यास, तरी मी त्यांची परवा न करितां, येथेंच राहून ही रात्र संपण्याचे पूर्वीच, अपराधांनीं विटाळलेल्या या भिंती फोडून व तुझ्या या दुष्ट बिड्या तोडून तुला बंधमुक्त करीन! यांत काहीमात्र अंतर होणार नाहीं!

(इतक्यांत मणिपाळ येतो.)

मणि०—आतां अधिक बोलत बसण्यास सवड नाहीं! महाराज! आपण येथें क्षणभरही अधिक रहाल, तर काय संकट कसें येईल याचा नेमही सांगतां येणार नाहीं!

वीरो०—मणिपाळा! त्याविषयीं काळजी करणें नलगे! मी असा बेमालूम वेष बदलला आहे कीं, माझा कोणासही यत्किंचित् देखील संशय येऊं शकणार नाहीं!

(इतक्यांत बाहेर वाद्यें वाजल्याचा आवाज ऐकूं येतो.)

शूर०—हा एकदम कशाचा आवाज ऐकूं येतो बरें?

मणि०—वरती वाड्यांत गाणें बजावणें वगैरे चाललें असून त्याचाच हा मोठ्यानें आवाज ऐकूं येत आहे.

वीरो०—असें काय? एकूण त्या दुष्टास जयप्राप्ति झाली, त्याच्या आनंदांत सारी गढून गेली आहे! कांहीं चिंता नाहीं! थोडक्याच

वेळांत या आनंदाची परिसमाप्ति होऊन हा अधम नष्टप्राण होऊन पडेल! **मणिपाळा**! माझा बेत सर्व जमून येण्याचा रंग दिसतो आहे! जागोजाग वीरांचीं गुप्त ठाणीं तयार आहेत!—हे वीरा! हा प्रभाव सर्व तुझ्या त्या पूज्य पितृचरणांचा! त्यांनींच आजचा हा व्यूह मूळ मनांत आणून त्याला रेघारूपास आणिलें! वर यावेळीं गाण्याबजावण्याची चैन चालली आहे, पण हे लोक अंमलशानें कैफानें गुंग होऊन गेले ह्मणजे मग सगळी चैन जागचेजागींच राहील!

मणि॰—महाराज! संपूर्ण तयारी कडेकोट झाली आहे! आपल्या पक्षाचे सर्व वीर पूर्वी ठरलेल्या ठिकाणीं जमले असून, सूचना होण्याचाच कायतो अवकाश, ती केव्हां होते याचीच मुकाट्यानें वाट पहात आहेत!

शूर॰—असें काय? तर हे दुष्टा **कासिमा**! तूं असाच चैनींत दंग होऊन रहा, ह्मणजे तिचें सुख तुला चांगलें निरंतर उपभोगायला मिळेल!

वीरो॰—तो आजच्या रात्रींतून जिवंत राहील तेव्हांची पुढची गोष्ट! कुसुंबा, भांग, गांजा इत्यादिकांच्या सेवनांत त्या दुष्टाचे सरदार व इतर अनुयायी अगदीं मग्न होऊन गेले आहेत!—अरेरे दुष्टा! तूं काय समजला आहेस? अल्प काळांतच तुझें चदुन करून तुला कोल्ह्या कुत्र्यांच्याच भक्षस्थानीं पाडतों!

मणि॰—(पाहून) हां, आतां मात्र हें बोलणें पुरें झालें पाहिजे! कारण तो **कुसीद** या इकडेच येत आहे! याकरितां महाराज! आपण हुशारीनें सावध रहावें! (वीरोत्तंस दडून राहतो.) (इतक्यांत कुसीद येतो, त्यास) हा आपला कैदी संभाळा!

कुसी॰–तिकडे **सुलोचनेनें** रडण्याचा आकांत करून सोडला आहे, याकरितां **कासिमशहांनीं** याला तिजकडे घेऊन जाण्याविषयीं आज्ञा केली आहे!

शूर॰–धन्य आहे! अरे, चल, मला घेऊन चल! मातेचें समाधान केव्हां करीन असें मला झालें आहे!

वीरो॰—(लपल्या जागीं आपणाशीं) याचा काय बरें अर्थ? त्या दुष्टाचा इरादा कांहीं भलताच असावा असें धोरण दिसतें! (कुसीदाची आपणाकडे पाठ असतां परस्पर निघून जातो.)

कुसी०-आतां या **शूरसेनाला** त्याच्या आईकडे नेऊन पोंचविलें असतां तो तिच्या गळ्याला कडकडून मिठी मारील, व तिच्याशीं प्रेमानें बोलूं लागेल! अशा स्थितींत दोघांना निरनिराळें केलें ह्मणजे **सुलोचना** निरुपाय होऊन शोक करूं लागेल, व अशा युक्तीनें सगळें भांडवल तिच्या तोंडून आपोआप बाहेर पडेल! (बाहेर पडूं लागतो, इतक्यांत कासिम आंत येतो, त्यास पाहून) काय सरकार?-सरकार! या वेळीं ह्मटलें ह्मणजे आपली स्वारी सुखानुभवांत दंग व्हावयाची, असें असतां आपण या भयाण जागेकडे येणें केलें हें कसें?

कासि०—काय सांगूं **कुसीदा**! या वेळीं मला स्वस्थता बिलकुल कशी ती वाटत नसून माझा अंतरात्मा संपूर्ण अंधकारमय झाला आहे! आज मीं एवढा जय मिळविला, परंतु जोंपर्यंत तो भितरा कारटा लपून छपून आहे तोंपर्यंत तो जय मिळून आणि न मिळून व्यर्थच! हा दुष्ट पोर चोरट्या सर्पाप्रमाणें कोठें दडून बसला आहे, यामुळें माझ्या सर्व आनंदाचा पहा कसा विरस होऊन गेला आहे!

कुसी०—सरकार! इतकी पंचाईत करीत बसण्यापेक्षां मला वाटतें **सिंहवर्मा**, **सुलोचना** व त्याच्या पक्षाची जी ह्मणून मंडळी आपल्याला वाटते, त्या सर्वांचा एकदम शिरच्छेद करून टाकावा ह्मणजे कटकट मिटली! आपल्या शत्रूंचा सर्व जोर काय तो **सिंहवर्म्यां**वर, याकरितां त्याचीच कत्तल झाली ह्मणजे सर्व आटोपलें!

कासि०—**कुसीदा**! असें नव्हे! **सिंहवर्म्याचा** घात केला असतां त्यापासून आपलीं भयाचीं कारणें कमी न होतां उलटीं वृद्धिंगतच होणार! कारण काय ह्मणशील, तर त्यानें जी कांहीं मसलत योजिली आहे, ती त्याचा अंत झाला असतां त्याची त्याजवळच राहून जाईल!—बरें तें असो; तूं गेला होतास **सिंहवर्म्यां**कडे! तर मग त्याच्याबद्दलचें कसें काय? आहे कांहीं वळण्यासारखें वाटतें?

कुसी०—वळण्याचें नांव नाहीं! एवढेंच नव्हे, तर जणों काय ढगांनीं आच्छादिलेला सूर्यच ढगांतून बाहेर निघून प्रकाशमान व्हावा, अशा प्रकारें त्याचा चेहेरा राहून राहून प्रफुल्लित दिसूं लागतो! मीं आपल्याकडून हवा तितका यत्न केला, तथापि, त्याच्या तोंडून धिक्काराशिवाय एक शब्दही कसा तो निघाला नाहीं!

कासि०—अरेरेरेरेरेरेरेरे! हा अधम लौकर मरतां उपयोगीं नाहीं! याला असाच कुजत कुजत मरत ठेवला पाहिजे!

कुसी०—सरकार ! एक गोष्ट सुचवावीशी वाटते, पण ती माझी मलाही गौणच वाटते ! तथापि आज्ञा असेल तर सुचवितों !

कासि०—खुशाल सुचीव !

कुसी०—आज्ञा. सरकार ! या अधमाची बायको **सुलोचना** निरंतर दुःख करून इतकी खप्पड झाली आहे, तथापि तिचें वय पस्तीस छत्तिशीजवळ आहे ! निदान तिची चाळिशी तरी उलटून गेली नाहीं ! याकरितां मला वाटतें, तिला पट्टराणी करण्याची भुलवणी लावून तिजशीं जर सरकारांनीं गोड गोड व्यवहार करण्याची हलकेंच लालूच दाखविली, तर अल्प प्रयत्नांतीं ती कबूल होईल, व आपणाला सर्व प्रकार सांगेल !

वीरो०—भलतेंच ! ही गोष्ट मला कदापि मानवायची नाहीं ! स्त्रियांच्या नादीं लागून आजपर्यंत अनेक पुरुष फसले आहेत व गजांत लक्ष्मीही हरवून बसले आहेत ! इतकें करूनही त्यांना स्त्रियांचें मनोगत नाहीं कळलें तें नाहींच ! तेव्हां त्यांत कांहीं अर्थ नाहीं ! आणखी तशांतूनही विषयवासनेच्या संबंधानें माझें देखील उतार वयच झालें आहे ह्मणण्यास चिंता नाहीं ! यासाठीं हा व्यर्थ नाद नकोच ! आरंभापासून माझा शिपाई बाणा ! नाहीं ह्मणायला, स्वस्त्रीशिवाय आजपर्यंत एकीवर बलात्कार केला ! आतां तीही मरून गेली ! मरते समयीं तिनें मला शाप दिले, ते मात्र माझ्या काळजाला सदा सर्वकाळ टोंचीतच आहेत, याकरितां पुनरपि ती वाट नको !

कुसी०—शाप देणें, शिव्या देणें हा बायकांचा स्वभावच आहे, यासाठीं सरकारांनीं अशांचें बोलणें अगदीं काळजालाच लावून घ्यावें हें माझ्या अल्पबुद्धीनें अंमळ——

कासि०—तें जाऊं दे ! त्यांत कांहीं जीव नाहीं ! **कुसीदा** ! माझ्या मनांत या अधमांचे हाल हाल करून कांहीं होईल निष्पन्न नर पहायचें आहे ! त्याप्रमाणें कार्यभाग न होईल, तर **पंचगांग** प्रदेशावर मी स्वारी करणार ! असो ; तूं आतां जा, आणखी त्या थेरड्या चोराला इकडे घेऊन ये !

कुसी०—आज्ञा ! (जातो).

कासि०—मी या दुष्टांचा इतका द्वेषच करीत आहें, तथापि काय यांचें हें लोकोत्तर धैर्य ! खचित खचित, या धैर्यांतच त्यांच्या जीवाला अनुपम समाधान होत असेल ! असें समाधान या पातक्याच्या जिवाला कशानें होणार ?

(इतक्यांत कुसीद सिंहवर्म्याला घेऊन येतो.)

कुसी०—हुकुमाप्रमाणें कैदी हजर आहे सरकार!

कासि०—हे अधमाधम थेरड्या! तुझें तोंडही या नेत्रांनीं पाहूं नये इतका माझ्या मनांत तुजविषयीं तिरस्कार उत्पन्न झाला आहे! तथापि कृतकर्माचा तुला पश्चात्ताप झाला आहे कीं नाहीं हें पहावें, एवढ्याच करितां मी तुला पुनरपि आपणापुढें आणविलें आहे! यासाठीं अद्यापि नीट विचार कर! तुला आतां थोडका वेळ जगावयाचें आहे, याकरितां तेवढ्यांत आपल्या जिवाला काय पश्चात्ताप वाटवून घ्यावयाचा असेल, तेवढा वाटवून घे!

सिंह०—मूर्खा अरबा! तुझ्या अन्यायी आज्ञा ऐकणें व तदनुसार वर्तन करणें हेंच अत्यंत अघोर पातक होय! तूं अन्यायानें मला जी गोष्ट करावयास सांगत आहेस, ती करणें यासारखें अत्यंत अघोर नीच पातकच जगांत दुसरें नाहीं! फार तर काय, तूं जी गोष्ट मला करावयास सांगत आहेस, ती करूं नको ह्मणून तुझ्या आवाजापेक्षांही अनंत पटींनीं प्रचंड आवाज माझ्या कानीं पडत आहे! तो आवाज कोणाचा ह्मणशील, तर या सिंधुदेशाच्या राजवंशांतील जे पुरुष त्वां दुष्टानें गतप्राण करून टाकिले त्यांचा! अधमा! तूं समजत असशील कीं या लोकीं ते गतप्राण झाले ह्मणून तेवढ्यानें ते संपूर्ण विश्वालाही मुकले, तर ती चूक आहे! त्यांचे अंतरात्मे अद्यापि कायम असून त्यांच्या मर्त्य कुडीस झालेल्या क्षतांची संवेदना अद्यापि जागरूकच आहे, व त्या स्थितींतच ते सकलचराचरनियामक जो प्रभु त्याच्या न्यायासनापुढें उभे राहून तुज दुष्टाचा 'सूड! सूड!' ह्मणून एकसारखे ओरडत असलेले माझ्या कानीं पडत आहेत!

कासिम—काय ह्मणतोस थेरड्या अधमा! माझा सूड?–दुष्टा! मीं जें वर्तन केलें तें अन्यायाचें होतें काय रे?–मूर्खा विचार कर! विचार कर! मी या तुमच्या देशीं आलों त्या वेळीं या ठिकाणीं, आपआपसांत द्वंद्वें चालत असून त्यांखालींच सर्व लोक कसे जेरीस आले होते! कुष्मा! अशा स्थितींत मध्यें पडून मीं बेबंदपाच्छाई मोडून टाकून सर्वत्र एकछत्री राज्य केलें, त्याकरितां माझा सूड घ्यायचा कायरे?

सिंह०—कसें ह्मणतोस दुष्टा! तूं या देशची बेबंदपाच्छाई मोडून या ठिकाणीं एकछत्री राज्य केलेंस? असें होतें तर अधमा! आमच्या महाराजांच्या दायादामागून प्रत्यक्ष त्यांचें हनन करण्याचें तुला काय बरें प्रयोजन होतें? तसेंच दुष्टा! तूं आलास त्या वेळीं तुला बेबंदपाच्छा-

ई कोणची आढळली होती ? महाराज व त्यांचे दायाद यांचें एक द्वंद्व चाललें होतें, तथापि प्रजाजनांचें नुकसान त्यांच्या हातून कोणतें होत होतें ? यद्यपि त्या उभयतांचा कलह चालला होता, तथापि प्रजाजन आपआपल्या नित्य व्यवहारांत आनंदानें काळक्रमणा नव्हतेरे करीत ? महाराजांनीं प्रजांचे धर्म, त्यांचे आचार, त्यांचे उद्दीमधंद, यांपैकीं कशाला तरी यत्किंचितही त्रास दिला होता काय ? अधमा ! नीचा ! तूं एवढी बढाई सांगून फुशारकी मिळवूं पहातोस, तर सांग, तूं येथें आल्यापासून प्रजाजनांस सुख तें कोणतें दिलेंस ? प्रजेच्या द्रव्याचा अपहार तर केलास ! त्यांच्यावर अनन्वित कर बसवून त्यांना जेर तर केलेंस ! विद्याकलांचा तर बहुतेक संपूर्ण ऱ्हासच करून टाकिलास ! असंख्य प्रजाजन, जे कधीं कोणाच्या अध्यांत ना मध्यांत, त्यांस विनाकारण यमसदनास तर पोंचविलेंस ! संपूर्ण देशांत जिकडे तिकडे हाहाकार, प्रत्यहीं नव्या नव्या विधवा, नवीं नवीं पोरकीं मुलें, हींच दृष्टीस पडत आहेत ! अधमा !—

कासि०—दुष्टा ! थेरड्या ! बडबड पुरे कर ! मी जे संशय विचारितों, तेवढ्यांचेंच निराकरण कर ! तुझ्या अप्रासंगिक व निरर्थक बडबडीची मला जरूर नाहीं !

सिंह०— दुष्टा ! अखेर माझीच बडबड व्यर्थ, आणि तुझी नाहीं ? आमच्या धर्माचाही उच्छेद करण्याचा तुज अधमाचा यत्न होता हें सगळेंच थोतांड एकूण ? चिंता नाहीं ! आज एकसहा वीस वर्षें झालीं, या [1]सर्वसहेला तुज दुष्टाचा भार असह्य झाला आहे ! तूं त्या धर्मशील राजमूर्तीचा वध केलास, त्याबद्दल तुला अघोर प्रायश्चित्त भोगावें लागेलच लागेल ! तुझा अंत ब्रह्मादिकांच्या हातूनही टळावयाचा नाहीं ! दुष्टा ! नीचा ! अधमा ! माझें बोलणें लक्षपूर्वक ऐकून थर थर कांपूं लाग ! तूं जीं अधमाधमपणाचीं कृत्यें केलीं आहेस, तीं त्या न्यायी धर्ममूर्तीला पसंत नसून तुझा अल्पकाळांतच अंत होणार ह्मणूनही त्या चित्रगुप्तानें अगोदरच लाल भडक रक्ताच्या शाईनें लेख लिहून ठेविला आहे ! फार तर काय, या वाड्यांतील रत्नखचित भिंतीवर सुद्धां तीं अक्षरें स्पष्टपणें उमटलेलीं अल्पकाळांतच तुझ्या दृष्टीस पडतील !— पहा, त्या तिकडे आकाशवितानाकडे पहा, त्याजवर तुज पाप्याच्या काळजाप्रमाणेंच सर्वत्र काळोख पसरत चालला असून, त्यांतून त्या यमधर्माची स्वारी महिषारूढ होऊन तुजकडे येऊंही लागली आहे !

---

१ 'सर्वसहा'—पृथ्वी. अक्षरशः सर्व सहन करणारी, सर्व सोसणारी.

कासि०—वाचाटा ! थेरड्या ! तुझा तो **यमधर्म, चित्रगुप्त** इत्यादि चट सारे मी गुंडाळून ठेवितों ! तुझ्या भागूबाईसारख्या पोकळ गप्पांनीं भिणारा मी मनुष्य नाहीं ! गप्प बस आतां !–तिकडे कोण आहे ? **कुसीद** ?

(कुसीद येतो.)

कुसी०—सरकार ! काय आज्ञा आहे ?

कासि०—पुत्रशोकानें एकसारखी बरळत असलेली ती थेरडी–तिला आतांच्या आतां इकडे घेऊन ये !–(सिंहवर्म्यास) अधमा ! तूं काय समजला आहेस ? आतांच्या आतां तुझ्या संपूर्ण कुटुंबाचा विलय करून टाकितों ! तुझ्या पुत्रांचें–नव्हे–तुझ्या दोन्हीही पुत्रांचें तुजसमोरच हनन करून टाकितों !–**कुसीदा** ! जा **धनपाळा**लाही पुढें घालून घेऊन ये !

सिंह०—(हंसून) स्वारी ! त्या गप्पा विसरा ! **धनपाळ** या वेळीं कोणीकडच्या कोणीकडे गुप्तपणें निघूनही गेला आहे !

कासि०—अधमा ! तुझी जिव्हा शतखंड होवो !

सिंह०—खुशाल ! परंतु **धनपाळा**ची काळजी त्या न्यायी परमेश्वरास आहे, तो त्याचें रक्षण करीलच करील ! तुझ्या हातीं त्याला कदापि लागूं देणार नाहीं ! (कुसीद जातो.)

कासि०—कसें ह्मणतोस दुष्टा! माझ्या न्यायासनापुढें तूं त्याला येऊं देत नाहींस काय ?–समजलों ! समजलों ! तूं त्याला त्या **पंचगांग** प्रदेशाकडे रवाना केलें आहेस, व पुनरपि बंडावा करविण्याचा तुझा विचार आहे !

(कुसीद, रक्षक वगैरे सुलोचना व शूरसेन यांस घेऊन येतात.)

कासि०—अगे ए वेड लागलेले मूर्ख स्त्रिये ! अजून तरी हें वेड टाकून नीट शुद्धीवर ये ! तसें न करशील तर तुला अघोर यातना देऊन तुजकडून कबूल करवुन घेईन ! पापिणी ! बोल, कसें काय ?

सुलो०—घातक्या ! **वरचेवर** तीच तीच बडबड करून काय फळ ! तुला एकच सांगतें, प्रत्यक्ष परमेश्वरासमक्ष जी एकवार शपथ वाहिली, ती मी कदापि मोडणार नाहीं !

कासि०—पहा ! नीट विचार कर ! तुझा पुत्र जगविणें अगर मरूं देणें हें या वेळीं–या क्षणीं–तुझ्या हातांत आहे ! या वेळीं नीट बोलशील तर तो वांचतो, नाहीं तर मरतोच !

सुलो०—हे कालस्वरूप परमेश्वरा ! या वेळीं तुझें तें उग्ररूप प्रकट करून या चांडाळाचा सत्यानास कर ! हा दुष्ट घातकी प्रत्यक्ष माझ्या प्राणनाथांच्याही जिवावर उदार होण्यास मला सांगत आहे, यासाठीं याचें या क्षणींच निर्दाळण करण्यास कदापि राहूं नको !

कासि०—असें काय ? दुष्टे ! तुझा हट्ट अजून सुटत नाहीं ? ठीक आहे ! अरे, पहातां काय ? पकडा या पोराला, आणखी वेदनायंत्रांत घालून चांगला पिळून काढा !

सुलो०—थांब थांब ! **अरबा** तुला परमेश्वराचीच शपथ आहे! तूं आपणाला मानव ह्मणून समजतोस, तर तूं मला अगोदर पकड ! त्याला वेदनायंत्रांत घालण्यापेक्षां या त्याच्या मातेलाच त्या ठिकाणीं घाल, आणि तिच्या हतभाग्य जीविताचा अंत करून टाक कसा !

(इतक्यांत रक्षक वीरोत्तंसास पकडून घेऊन येतात.)

वीरो०—(त्यांच्या हातून निसटून) थांबा थांबा ! चांडाळहो ! हात आटोपा ! खबरदार गुलामांनों ! कांहीं दंगा कराल तर !

सिंह०—(त्यास पाहून आपणाशीं) काय **वीरोत्तंस**महाराज ! हरहर ! आतां मात्र सिंधुराजकुलाचा निःसंशय विलय झाला !

कासि०—धनपाळा ! मला सांपडलास ! मज **कासिमा**च्या हातून प्राण वांचवून पळून जात होतास, नाहीं ?

वीरो०—मूर्खा **अरबा** ! प्रत्यक्ष तुझ्या राजपदाचा व प्राणांचाही ज्यांत संबंध, अशा कांहीं कामाकरितां मी आलों आहें !

सिंह०—**अरबा** ! या पोराला वेड लागलें आहे ! तूं याचें काय ऐकतोस ?

कासि०—चूप ! **धनपाळा** ! बोल, इथें कशाकरितां आलास ?

वीरो०—**कासिमा** ! अरे, तूं आहेस कसल्या भ्रमांत ? तुझा घात करण्याविषयीं अगदीं या-या-क्षणीं देखील कारस्थान चालू आहे !

कासि०—कुणाचें कारस्थान ?

वीरो०—प्रत्यक्ष **वीरोत्तंसा**चेंच !

सिंह०—चाला **धनपाळा** ! अरे, तूं हें बोलतो आहेस तरी काय ?

कासि०—फार उत्तम ! त्या **वीरोत्तंसा**लाच माझ्या हवालीं कर ह्मणजे तुझे प्राण वांचवितों !

वीरो०—**अरबा** ! हे क्षुद्र प्राण वांचविण्याकरितां तूं समजतोस मी या ठिकाणीं आलों ? नाहीं ! मी आलों तो तुला एवढीच विनंती करण्याकरितां कीं, कृपा करून या कोमल स्त्रीदेहाला आणि या तरुण पुरुषाला त्रास देऊं नको ! (कासिमाच्या पायां पडतो.) **कासिमा** ! अरे, हा तरुण पुरुष प्रत्यक्ष स्वर्गांतील देवच खालीं उतरलासा वाटतो, याची तुला तुला खचित खचित कींव येऊं दे !

सिंह०—कायरे ! ऊठ अगोदर ! तुला लज्जा नाहीं वाटत ? या अधमापुढें साष्टांग नमस्कार घालून तूं मला, आपणाला व प्रत्यक्ष आपल्या कुळालाही कलंक लावणार काय ? ऊठ पाहूं अगोदर !

कासि०—माझा क्रोधानल शांत व्हावा असें तुला वाटतें, तर मला वीरोत्तंसाचें शिर दे आणून पाहूं ?

वीरो०—बस्स ! एवढें पुरेल ? का आणखी कांहीं पाहिजे ?

कासि०—मला दुसऱ्या कशाची जरूर नाहीं ! तेवढा त्याचा रक्तपात झाला, ह्मणजे माझा विझलाच क्रोधाग्नि !

वीरो०—(उठून) घेच तर अधमा !–हा पहा तुझा कृतांतकाळ होऊन राहिलेला वीरोत्तंस तुजपुढें उभा आहे !

सिंह०—हरहर ! झाला ! सर्वस्वी घात झाला !–हे कृपासागरा नारायणा ! आतां या प्राणसंकटांतून या बाळाचें रक्षण कर्ता तूंच आहेस !

सुलो०—(आपणाशीं) देवा ! देवा ! झाला, सिंधुसौभाग्याचा शेवटला दिवस मावळला !

वीरो०—अधमा ! **अरबा** ! असा भांबावलास कशानें ? बोलतों हें लक्षपूर्वक ऐक ! पहा सत्याचा महिमा कसा असतो तो ! हा पहा **वीरोत्तंस** तुला शरण येऊन स्वतःचे प्राण घेण्याविषयींही तुजजवळ विनंती करीत आहे !

कासि०—अरे दुष्टा कारस्थ्या ! इतक्या अल्प वयांतच तूं इतका कपटांत निपुण झालास ? तुझा दुष्ट कपटी पिता, त्यानें मला फसविण्याकरितां इतक्यांतच तुला कपटप्रवीण केलें ? आणखी अधमा ! तूं आतां मला फसवूं पहातोस ?

शूर०—**अरबा** ! सत्य बोललास ! हा पुरुष तुला खचित फसवीत आहे ! ह्याचसा काय, जो तो तुला फसवूंच पहात आहे ! या सर्वांचा विचार माझें राजपद काढून घेण्याचा आहे ! तुला खचित सांगतों, हा

वृद्ध पिता, व ही वृद्ध माता, दोघांचाही इरादा हरयुक्तीनें या आपल्या पुत्रासच राजपद मिळवून देण्याचा आहे !

वीरो०—अरे वाः रे वाः साहसी ! कायरे ?—खबरदार आपल्या राजाचा मानभंग करशील तर ! हें राजपद व तदंगभूत दुःखें या सर्वांचा मालक मी ! दैवाच्या मनांत जे जे ह्मणून वांकडे तिकडे खेळ करावयाचे असतील ते सर्व माझे आहेत ! तें जर कोणी बळेंच माझ्या हातून हिसकावून घेऊं ह्मणेल, तर मी तें कधीं चालूं द्यायचा नाहीं !

शूर०—भलतेंच ! अशी गोष्ट कदापि होतां उपयोगीं नाहीं ! **अरबा** हा पुरुष सांगतो ही गोष्ट सर्वथैव मिथ्या आहे ! **पंचगांग** देशांतून तुझ्या या राज्यावर सैन्य चालून आलें तें सर्व माझ्याकरितां ! त्यांचा नेता मी होतों ! माझें अति दूर देशाहून आगमन झालें, व मजबरोबर तूं जे लोक कैद केले आहेस, त्या सर्वांनींही आपण मजकरितांच लढलों व मलाच सिंधूदेशच्या राज्यासनावर बसविण्याचा आपला विचार होता, ह्मणूनही सांगितलें आहे !

वीरो०—परमेश्वरसाक्ष सांगतों, याच्याकडे कांहीं नाहीं ! सर्व अपराध माझा आहे ! अरे वेड्या मुला ! असा उगीच कां बहकतोस ? खबरदार, आपलेंच राजपद ह्मणून इतःपर मजशीं खोटीच तक्रार करशील तर ! या राजपदाचा संपूर्ण हक्क व मानमरातब माझीं आहेत ! हीं माझीं मी परत घेणारच, व माझा मीच मरणार !

कासि०—चमत्कार आहे ! यांचा हा वादविवादच माझ्या मनांत भ्रम उत्पन्न करतो ! एवढेंच नव्हे, तर एकेक शब्द ऐकावा तों अधिकाधिकच शंका, संशय, व्यामोह व भीति हींही माझ्या हृदयांत उत्पन्न होताहेत ! काय गे ए भ्रमिष्ट स्त्रिये ! बोल, या दोघांतून तुझा राजा तो कोणता ?

सुलो०—**कासिमा** ! तूं दोघांचे सद्गुण पहा, आणि दोघांनाही सारखाच मान दे !

कासि०—अरेरेरेरेरेरेरेरे ! आग लागो या थेरडीच्या तोंडाला !–थेरड्या **सिंहवर्म्या** ! मी बोलतों इकडे नीट लक्ष दे ! आतां या क्षणीं माझ्या सर्व संशयांची निवृत्ति कर, नाहीं तर पहा कठोरतम वेदनायंत्रांत घालून तुझी एक नाडी, कीं एक शीरही, बाकी राहूं देणार नाहीं ! तुझे हाल हाल करून प्राण घेईन !

सिंह०—**अरबा** ! तुझ्या दहशतींना मी भिईन असें तूं समजतोस,

होय ? तूंच विचार करून पहा, माझा पुत्र मी केव्हांच तुझ्या हवालीं देखील केला, व त्याचे वाटेल त्या तऱ्हेनें प्राण घेण्याचीही तुला मोकळीक दिली! येऊन जाऊन माझ्या जिवाला काय अडचण वाटायाची ती एवढ्यातपुरतीच! तेवढीही जर मी चालूं दिली आहे, तर तुझ्या रोषास या सिंहवर्म्यांनें भ्यावें असें सांग पाहूं काय उरलें आहे तें ?

कासि०-एकूण तूं मला भीत नाहींस काय ? तर तुला आतां न्यायलाच शिकवितों ! थेरड्या ! तूं पक्कें ओळखून अस, हा राजवाडा माझा आहे, व या ठिकाणीं तुज सारख्या गुलामड्यांचीं डोकीं तुडवावयाचा अगर चरचर चिरून टाकण्याचा सर्व अधिकार माझा आहे ! या सर्व देशांत मी करीन तोच कायदा, व तोच न्याय, समजलास !

सिंह०-काय ह्मणतोस ? या देशांत तूं करशील तोच कायदा आणि तोच न्याय ? वेड्या अरबा ! कसल्या भलत्या भ्रमांत पडला आहेस तूं ! मूर्खा ! इतका वेळ कदाचित तुला नीट समजून आलें नसेल; तर नीट समजावून सांगतों ऐक ! तुजसारख्या मानवपशूंचें राज्य कोणत्याही देशांत झालें असतां, तें प्रारंभीं मात्र कांहीं दिवस मणगटाच्या जोरावर चालूं शकतें, व तुझ्यासारख्यांना त्यांतच पशुतुल्य आनंदही मानुन घेतां येतो ! तथापि एक गोष्ट तूं चांगली ध्यानांत धरून ठेव कीं, कोणत्याही देशांतलें मूळचें ह्मणून जें, त्याचा लोप कदापि होत नाहीं; व कांहीं काळपर्यंत त्यांतलि प्रचलित धर्मादिकांस बाध आला, तथापि त्याची स्थिति झोंपी गेलेल्या सिंहराजाप्रमाणें, अगर भस्माच्छादित अग्नीप्रमाणेंच, असते !

कासि०-झालें ! तुझ्याशीं बोलण्याची परमावधि झाली, व तुझा काळ समीप येऊन ठेपला !-अरे, पहतां काय ? पकडा या चोराला, न्‌ माझ्या डोळ्यांपुढून याला अगोदर काढून न्या ! (रक्षक सिंहवर्म्याला धरतात.)

सलो०-दुरात्म्यानों ! मलाही माझ्या प्राणनाथाबरोबर न्या ! त्यांच्या समागमें मी मेलें तरी मला प्रियच आहे !-कसेंही असो; दुष्टा कासिमा, आह्मीं उभयतांही एकत्र असतां खुशाल आनंदानें मरूं ! परंतु एक गोष्ट तूं पक्की ध्यानांत ठेव कीं, अति महत्वाचें तें एक गुह्य उभयतांच्याही हृदयांत ह्या इथें साठवून राहिलें आहे ! तें तूं पाहिजे तेवढे प्रयत्न केलेस, तरी तुझ्या ह्मणून हातीं लागावयाचें नाहीं ! अधमा ! तूं खुशाल जिवंत राहून यावज्जीवमान भीति व संशय यांच्या अत्यंत अघोर कचाटींतच कुजत पड ! आमच्या अंताबरोबर त्या गुह्याचाही अंत होईल, व हाच

आमचा विजय व हीच आमची धन्यता ! नीचा ! आह्मीं जिवंत असूं-तोंपर्यंत असाच भीत रहा ! व आमचा अंत झाला असतां त्यांतच तुझ्या जीवाचा थरकांप होऊं दे !

(सिंहवर्मा व रक्षक यांसहवर्तमान जाते.)

शूर०– अरेरे दुष्टांनों ! तुह्मीं या उभयतांना सोडा, आणि या माझ्या हृदयांत भोंसका आपली तरवार ! तुह्मीं माझा अंत करा, परंतु या परम-धन्य दंपत्याचा तेवढा प्राण वांचवाच ! (रक्षक त्यांस ओढून नेतात.)

वीरो०–(कासिमाचे पाय धरतो.) **कासिमा** ! कृपा कर, तुझा खरा वध्य मी एकटाच आहें ! तुला परमेश्वराची शपथ आहे ! तूं या तिघांनाही सो-डून मज एकट्याचाच घात कर ! खरा **वीरोत्तंस** तो मीच आहें !

कासि०—नीचा ! तूं **धनपाळ** त्या थेरड्याचा व थेरडीचा पुत्र आ-हेस, मला पक्कें ठाऊक आहे ! चल, जा त्यांच्या मागून, आणखी-त्यांचा अंत होईल तोच नेत्रांनीं अवलोकन कर ! चोरा ! तुझ्याच समक्ष त्या उभयतांनाही कशा वेदना देतात त्या पाहून घे; आणखी थोडक्यांच वेळानें, तूं आणि तुजसारखेच जे अधम पातकी माझा घात करूं पहात असतील, त्या सर्वांचीही मी तीच अवस्था करून टाकितों! (चालता होतो.)

वीरो०—(भुईवर पडल्या पडल्याच.) तें सर्व खरें, परंतु **कासिमा** तूं क्षणभर माझें बोलणें ऐकून घे !-अधमांनों ! तुह्मांला कांहींच कींव येत नाहीं काय ? अरे, तुह्मीं माझा घात करा म्हणून मी ह्मणत असतां-ही तो कां बरें करीत नाहीं ? हे धरणीमाते ! तूं तरी आपलें वदन पसरू-न मला एकदम गिळून जा कशी !-हाय हाय ! आज जगांत न्याय ह्म-णून कांहींच राहिला नाहीं काय ?-(हळू हळू उठून कोहींकडे पाहून) काय ! मी येथें एकटाच आहे ! अरेरे !-हे न्यायी परमेश्वरा ! तुझ्या न्यायासना-संनिध असणारे दंडधर त्वरेनें या स्थळीं पाठवून देऊन, येथून जवळच जें वीरमंडळ गुप्तरूपें राहिलें आहे, त्याला पूर्ण उत्साह व सामर्थ्य देवीव ! अहाहा ! केवढा चमत्कार हा ! मीं परमेश्वराचें स्तवन केलें, तेवढ्यानेंच माझ्या हृदयांत किती तरी उत्साह पुनरपि उत्पन्न झाला आहे हा !-हे शूर मित्रहो ! असाच उत्साह तुमच्याही हृदयांत सतत जागून तुह्मीं स्वा-मिकार्य साधा, आणि यद्यपि मी मेलों तथापि तुह्मीं या दुष्टाचा सूड उगविल्याशिवाय नकाच राहूं !

अंक ५.

प्र. १—राजवाडा.

(सिंहवर्मा व सुलोचना यांस पुढें घालून कुसीद येतो.)

सिंह०-कुसीदा ! या राजवाड्यांत आह्मांस परत कशाकरितां बरें आणिलेंस ? हा राजवाडा इतःपर आह्मांला दर्शनासही नको ! आतां येथें आह्मांस आणून त्या अधम **कासिमानें** आह्मांवर संतापावें, व तें आह्मीं नत्रांनीं पहावें, यांत काय बरें अर्थ ? तुला ठाऊकच आहे कीं, एक वेळ आमचा निश्चय झाला तो झालाच ! त्यांत ह्मणून फरक होणें नाहीं !

कुसी०—इतका वेळ महाराजांनीं एक बोलावें, तूं त्याजवर भलतेंच उत्तर द्यावेंस, अशा प्रकारें जें वाग्युद्ध चाललें होतें, तें पुनरपि आह्मांला चालवायचेंच नाहीं, कारण तें पूर्ववतूच निरर्थक होणार हें आह्मीं पूर्णपणें जाणूनच आहों ! तुह्मां दोघांना या ठिकाणीं घेऊन येण्याचा उद्देश एवढाच आहे कीं, या ठिकाणीं अत्यंत अघोर वेदना देणारीं यंत्रें आणून ठेविलीं आहेत, त्यांत तुह्मांला बसवावें, व तुह्मांला वेदना होऊन तुह्मीं विवळूं लागला असतां तुमच्या मुद्रादिकांचे जे निरनिराळे विकार होतील, अगर तुमच्याकडून जे वेदनोद्गार निघतील ते आमच्या महाराजांनीं प्रत्यक्ष पहावे व ऐकावे, व तेणेंकरून तुह्मां विश्वासघातकी दुष्टांचा यथा योग्य सूड उगविल्याचें परम सुख महाराजांस प्राप्त व्हावें ! (पडद्याकडे पाहून आंतील रक्षकांस) कोण आहे ? अरे, तुह्मी सर्वजण ती तिकडची वाट अडवून धरा ! व या दुष्टास पळून जाण्यास वाट न मिळावी एतदर्थ हुशारीनें असा ! तोंपर्यंत मी **कासीमशहा**कडे जाऊन त्यांची अखेरची मर्जी काय आहे तें विचारून येतों ! (निघून जातो.)

सिंह०—(सुलोचनेस आलिंगन देऊन) प्राणप्रिये ! धन्य आहेस ! तुझ्या निःसिम राजभक्तीचें व इमानाचें किती ह्मणून वर्णन करावें ?

सुलो०—(त्यास परत आलिंगून) प्राणनाथ ! माझी कशाची राजभक्ति ? व कशाचें इमान ? म्या अधमेनेंच तर पुत्रमोहास गुंतून आपणा सर्वांची ही अशी स्थिति करून सोडिली ! मला आपण इतकी योग्यता देतां हें कसें ?

सिंह०—प्राणप्रिये ! तूं असें नको ह्मणूं ! तुझी खरोखरीच योग्यता

फार मोठी आहे ! तूं माझी पत्नी हें तर खरेंच, तथापि तुझ्या अंगीं जे सद्गुण मी पहातों, हे तुजमध्यें नसते, तर सांप्रतचा हा कारागृहवास मला कदापि सहन करवताना ! प्राणप्रिये ! फार काय सांगूं ? आपणा उभयतांवर या वेळीं प्रत्यक्ष प्राणनाशाचा प्रसंग येऊन गुदरला आहे, तथापि त्यांत देखलि तुझें लोकोत्तर वर्तन पाहून तुझी योग्यता मला अधिकाधिकच वाटूं लागते, व त्यायोगें तुजवर माझें प्रेमही अधिकाधिकच ओढवतें. प्राणप्रिये, या प्रेमाच्या भरांत तुझे मजवर अनंत उपकारच झाले आहेत व होत आहेत असेंही मला वाटल्यावांचून रहात नाहीं ! मात्र अशा दिव्य सद्गुणैकशालिनी माझ्या प्रियेचा प्रत्यक्ष रक्तपात मला पहावा लागणार, एवढी गोष्ट मनांत येऊन मला अत्यंत खेद होतो ! हरहर !

सुलो०--प्राणनाथ आपण असें ह्मणतां, परंतु माझ्या मनाला तर मृत्यु यावा हेंच अधिक इष्ट वाटतें ! आज पुरीं वीस वर्षेंपर्यंत या हतभाग्याच्या दग्ध हृदयावर दुःखाचे एकावर एक असे वज्रघातच पडत आले आहेत ! या माझ्या दुःखाश्रूंनीं मंदावलेल्या नेत्रांनीं या संपूर्ण देशाचा नुसता नाश पाहिला एवढेंच नाहीं, तर प्रत्यक्ष प्राणनाथ आपण, तो प्रियपुत्र, व ती प्रिय राजमूर्ति या सर्वांचा कारागृहनिवासही ते पहातच आहेत, तेव्हां यापेक्षां प्रत्यक्ष मृत्यूचेंही दर्शन अधिक भयंकर असें तें काय म्हणून बरें मानितील ? इतके भयंकर प्रकार पाहण्याचेंच ज्याअर्थीं या सुलोचनेच्या कपाळीं आलें आहे, त्याअर्थीं तिनें इतःपर एका मृत्युशिवाय दुसऱ्या कशाची बरें अपेक्षा करावी ?

सिंह०--हायहाय ! प्राणप्रिये ! एकूण या दुष्टांच्या त्या वेदनायंत्रांच्या त्या अत्यंत अघोर यमयातना भोगण्यासही हा तुझा कोमल देह भीत नाहीं अं ? हरहर ! प्रिये ! संपूर्ण सद्गुणैश्वर्यानें मंडित अशा या कोमल देहलतिकेवर हा पिळून देण्याचा प्रसंग अखेर येणार काय ? प्रिये ! ते दुष्ट तुझी लवमात्र कींव मनांत न आणितां तुला निर्दयपणें आंवळून बांधितील, व ते दुष्ट त्या तुझ्या वेदना आनंदानें डोळे भरून पहात राहील ! प्रिये !—

सुलो०—प्राणनाथ ! आपण वर्णन करितां अशा प्रकारचे अघोर क्लेश माझ्या या अगोदरच जर्जर झालेल्या देहास सोसणार नाहींत ! तथापि पण प्राणनाथ ! ही-ही-एक वस्तु मात्र मी सोशीनच सोशीन ! (लपवून ठेवलेली एक सुरी दाखविते.)

सिंह०—काय ? सुरी ?

सुलो०—हाय हाय प्राणनाथ ! प्राणनाथ ! कृपा करून माझ्या या इमानी देहांत या शस्त्रास अधिष्ठान देऊं लागा, ह्मणजे मी आपणांस कशी आनंदानें कडकडून मिठी मारण्यास येतें पहा !

सिंह०—हाय हायरे पराङ्मुखा विधात्या ! अखेर या मंदभाग्यावर खाघात करण्याचाच प्रसंग यावा काय ?

सुलो०—प्राणनाथ ! आजपर्यंत आपणच या दीन दासीला प्रत्येक सद्गुणाबद्दलचें शिक्षण देत गेलां, याकरितां या अखेरच्या प्रसंगीं कृपा करून मला मृत्यु सहन करण्याचेंही तेवढें शिक्षण द्याच !

सिंह०—प्राणप्रिये ! अशी गोष्ट कदापि होणार नाहीं ! आण, हें शस्त्र तुझ्या हातीं असतां कामाचें नाहीं ! (सुरा घेतो.) आत्महत्या ही सर्व शास्त्रांनीं निषिद्ध मानिली आहे ! शिवाय ती भीरुतेचेंही लक्षण आहे, कारण तिजमुळें दुःख व क्लेश सोसण्याचें आपले अंगीं पूर्ण सामर्थ्य नाहीं असें उघडपणें सिद्ध होतें !

सुलो०—कसें ह्मणतां प्राणनाथ ! एकूण हा दुष्ट अधम आपल्या ज्या अनेकविध विटंबना करील, त्या मुकाट्यानें सहन कराव्या असें आपलें ह्मणणें ? प्राणनाथ ! मला तर वाटतें, या विटंबना व अपमान सोशीत राहण्यापेक्षां आपला आपण मृत्यु आणिलेलाही कांहीं वाईट नाहीं ! दैहिक वेदना एक वेळ सोसवतील, परंतु अपमानदुःख सोसणें हें दुर्घट आहे असें नाहीं आपल्याला वाटत ? याकरितां आत्महत्येचा शास्त्रदृष्ट्या कितीही दोष मानिला असला, तरी नीच शत्रूच्या हातून अगर चांडाळांच्या हातून मरण येऊ देण्यापेक्षां आपला आपण अंत करून घेणें हें खचित वाईट नाहीं असेंच मला वाटतें ! प्राणनाथ ! आपणाला नाहीं का असें वाटत ?

सिंह०—हे परात्पर प्रभो ! विश्वंभरा ! किती विचित्र तरी संकट हें ! एकीकडून धर्माज्ञा मोडण्याचें पातक व दुसरीकडून अपमानदुःख सोसण्याचें भय ! या दोहोंपैकीं कशाचाच अंगीकार करतां नये !—हाय-हाय ! प्रिये ! ही मोठी कचाटीच माझ्या मनाला वाटते, मात्र इच्यांतून पार कसें पडावें याचा मला कांहींच उमज पडत नाहीं ! तथापि एकंदरींत शास्त्राज्ञाभंगांत अधिक सत्वहरण होईल असें मनाला वाटतें !

सुलो०—ह्मणजे काय ह्मणतां प्राणनाथ ! नीचांनीं केलेले अपमान सोशीत राहणें हें आपणाला विशेष श्रेयस्कर वाटतें एकूण ?

सिंह०—प्रिये ! तूं म्हणतेस असाच केवळ जरी प्रकार नाहीं, तरी पण या

बाबतींत माझें मन द्विधा झालें आहे एवढें खाचित! शास्त्रांत अगर ग्रंथांतरीं कोठें आत्महत्या अमुक एक प्रसंगीं दूषणीय नाहीं असें मानिल्याचें उदाहरण आढळेल ह्मणून विचार करून पहातों, परंतु तसें उदाहरण स्त्रियांनीं सती जाणें याशिवाय निराळें एकही आढळत नाहीं! उलटें अघटित संकट-प्रसंगीं प्रत्यक्ष आप्त जनांनींच आप्तजन मारिल्यास त्यांत दोष नाहीं असें मानिल्याचें मात्र कोठें कोठें आढळतें!

सुलो०—हेंच जर खरें, तर प्राणनाथ! ही एवढी सुरी घेऊन आपणच मला भोंसका कसे?

सिंह०—हायहाय! हिनें तर माझ्या शब्दांतच मला पकडलें यांत संशय नाहीं? अथवा पकडलें कशाचें? आह्मां उभयतांवरही काळच विपरीत गुदरला आहे!—प्राणप्रिये! हो तयार! हा भोंसकतों!—अरेरे! पण काय हा दुष्टपणा? प्रिये! पतीचें स्वभार्येविषयींचें प्रेम प्रेम ह्मणावयाचें तें हेंच काय?—हरहर! या प्रियेच्या ज्या वक्षःस्थळाशीं टेंकून बसलों असतां माझ्या अत्यंत असह्य दुःखाचाही उपशम होई, त्याच वक्षःस्थळावर मी कृतघ्नपणानें सुरी भोंसकावी काय? धिक्कार—धिक्कार असो मला!

सुलो०—प्राणनाथ! पूर्वींचीं तीं सुखें गेलीं, ते दिवस गेले, त्यांचें कसलें आपण स्मरण करीत बसतां! त्या वेळचे ते प्रसंग या वेळीं मनांत आणून काय होणार? ते जे दिवस गेले ते आतां परत का येणार आहेत? प्राणनाथ! प्राणनाथ! आपण या वेळीं गत गोष्टी बिलकुल मनांत आणूं नयेत! आपल्या हस्तें माझा अंत झाला तरी त्यांत मला उलटें भूषणच आहे! प्राणनाथ! भोंसकाच ही सुरी आपण! मी घायाळ झालें असतां आपण मला आलिंगन द्याल, व तशा स्थितींत मी मेलें असतां मी खचित सांगतें सद्गतीलाच जाईन! हरिश्चंद्र राजा आपल्या स्वतःच्या पत्नीचाही वध नव्हता का करण्यास सिद्ध झाला? झालें, तें जसें, तसेंच हें! आहे काय त्यांत?

सिंह०—प्रिये! खरें बोललीस! सत्वसंरक्षणाकरितां असेंच केलें पाहिजे! (सुरी हातांत घेतो.) हरहर! कोण हा दुःखप्रसंग! मी इतका यत्न करितों, परंतु आपला हातच कसा तो पुढें चालत नाहीं! मी आपणाला इतका धारिष्टवान् समजतों, पण काय करावें? माझे बाहूच शिथिल पडतात! (सुरी खालीं पडते.) प्राणप्रिये! तूं कांहीं म्हण, परंतु मीं आपल्या हातानें का होईना, पण तुझा वध करणें हें मला कसेंसेंच

वाटतें! तूं हरिश्चंद्र राजाचें नांव घेतलेंस, परंतु तो आज्ञेचा दास पडला ह्मणून त्याला तसें करावेंच लागलें! परंतु तसा मी कोणाचा दास आहें? नाहीं, व याकरितां त्याचें अनुकरण माझ्यानें करवत नाहीं! हाय हाय! प्रिये! फार तर काय सांगूं? तुझा वध केला असतां संपूर्ण त्रिभुवनाचेंही राज्य मला कोणी देऊं लागला, तथापि ही गोष्ट माझ्या मनानेंही कबूल व्हायची नाहीं! मग हातानें करणें तर दूरच राहिलें!

सुलो०—(पाहून) हाय हाय! प्राणनाथ! आपण इतका वेळ बोलत बसलों, इतक्यामध्यें केव्हांच कार्यभाग होऊनही गेला असता! आतां काय, हेच पहा त्या दुष्टाचे लोक समीप आले देखील! चिंता नाहीं! कसेंही झालें, तरी या दुष्टाच्या हातून फार वेळ अपमान सोसायचा नाहीं हा निश्चयच! याकरितां निश्चित मृत्यूचें हें साधन मी आपल्या जवळ ठेवितेंच?

(सुरी अंगावर लपवून ठेविते.)

(कासिम, कुसीद व रक्षक येतात.)

कासि०—मूर्खा सिंहवर्म्या! हे मूर्खे अबले! तुह्मां उभयतांचाही मृत्युकाळ समीप आला आहे! आतां विनाकारण विलंब लावण्यांत कांहीं फायदा नाहीं!—रक्षकहो! अगोदर या थेरड्याला पकडून घेऊन जा! याला असह्य वेदना द्या, परंतु याचे प्राण एकदम न जाऊं देण्याविषयीं खबरदारी घ्या, ह्मणजे हा सर्व मजकूर कबूल केल्याशिवाय रहायचा नाहीं! याला वेदना होऊं लागल्या असतां हा कदाचित् म्हणेल, थांबा, अंमळ वेदना कमी करा ह्मणजे सांगतों! तर तुम्हीं याचें बिलकुल न ऐकतां वेदना देतच रहा! तें कुठपर्यंत, तर यांच्या तोंडून एकूण एक गुह्य गोष्ट बाहेर पडून माझ्या मनास वाटत असलेल्या एकूण एक शंकांचें व संशयांचें निराकरण होऊन जाईपर्यंत!

सिंह०—चांडालांनो? वाट कशाची पहातां? पाहिजे तशा वेदना या देहास देऊन चला त्याचा करून टाका अंत! या सिंहवर्म्याला प्राणांची बिलकुल परवा कशी ती वाटत नाहीं! त्यांचा जितका लौकर निकाल होईल, तितका त्याला संतोषच आहे!

(रक्षक त्यास पकडतात.)

सुलो०-थांबा थांबा! आपण चाललांत कुठें? अधमांनो! चांडालांनो! तु-

ह्मीं माझ्या प्राणनाथांना ओढून नकारे नेऊं!-(सिंहवर्म्यास रक्षक धक्के देत घेऊन जातात.) चांडाळांनो! तुह्मांला कांहींच दया येत नाहीं काय?-कासिमा! अरे, मी एकदां सोडून दहादां तुझ्या पायां पडतें! मला तुजपाशीं कांहीं मागणें नाहीं! मला मृत्यु यावा एवढेंच काय तें मला पाहिजे! तो तूं मला दिलास तर त्याबद्दल मी तुला क्रूरकर्मा कदापि ह्मणणार नाहीं! अरेरे! अरे! मला माझ्या प्राणनाथांच्या बाहूंनीं वेष्टित अशी मरूं दे! कासिमा! कासिमा! तूं इतरथा कसाही क्रूर असलास, तथापि एवढी तरी एक पुण्याई घेच पदरीं! नाहीं ह्मणूं नको!

कासि०—मूर्खे! तुझे प्रलाप व्यर्थ आहेत! तुझ्या थेरड्या पतीची दुरवस्था कशी होते, तो कसा विवळतो, कसा गुरासारखा हंबरडा फोडतो, तें सर्व अगोदर नीट डोळ्यांनीं पहा! त्याचें सर्वांग रक्तानें भरून जाऊन तो गडबडां लोळूं लागला, व श्वासोच्छ्वास गुदमरून जाऊन शेवटली उचकी देण्याची त्याची वेळ आली, ह्मणजे मग मागून लागलीच तुझी पाळी येईल! तूं काय समजली आहेस? दुष्टे! राजद्रोह करितांना गोड वाटलें, नाहीं? त्याचेंच घ्या आतां सुख! दुष्टे! तो कारटा वीरोत्तंस अद्यापि तुमच्या मुळेंच जिवंत आहे, ठाऊक नाहीं वाटतें?

सुलो०—नाहीं ठाऊक कोण ह्मणतें?—अरेरे! परमेश्वर करो आणि तो प्रियकर राजबाळ असाच शतायुषी होवो!—दुष्टा मोठ्या गमजा लावतो आहेस, खुशाल लाव! परमेश्वराच्या इच्छेनें तोही बाळक योग्य समय पाहून आपोआप प्रकट होऊन तुझ्या काळजाचा थरकांप करून सोडील, समजलास? दुष्टा! माझ्यामुळेंच तो वीरोत्तंस बाळ अद्यापि जिवंत आहे हें जर खरें असेल, तर मी सांगतें एवढें ऐकच! परमेश्वरेच्छेनें तो प्रकट होईल, व त्यावेळीं मात्र तूं आपलें कर्तव्य स्मरच! अधमा! जें राजपद त्वां दुष्टानें विश्वासघातानें हत्या करून मिळविलें आहे, त्याचा खरा मालक तो आहे, याकरितां तो आल्याबरोबर तूं मुकाट्यानें सिंहासनाखालीं उतरून त्याला शरण जा!

कासि०—किडे पडोत तुझ्या तोंडाला दुष्टे! (इतक्यांत मणिपाळ येतो त्यास) कां मणिपाळा! तूं कशाकरितां आलास?

मणि०—सरकार! दिल्लीदरवाजाकडून एक रक्षक आंत येऊन त्यानें कांहीं भयंकर वर्तमान कळविलें आहे! तें असें कीं, तो त्या ठिकाणीं पहाऱ्यावर उभा असतां बाहेर उत्तरेच्या अंगाला लांब अंधारांत उपसलेल्या तरवारींचीं चमक दिसावी अशा प्रकारची कांहीं अंधुक चमक दि-

ष्टीस पडल्याचा त्याला भास झाला, व लागलीच दहा पांच अंक मोजतां येतील न येतील इतक्यांत बराच मोठा लोकसमुदाय रस्त्यांतून एकसारखा चालत येत असल्याचा त्याला आवाज ऐकूं आला!

कासि०—काय काय? अद्यापि विश्वासघाताचें पियाणें नाहींसें झालें नाहीं काय? अरे, कोण आहेरे तिकडे? आणा माझें हत्यारें व माझें चिलखत! मी स्वतः पुढें जाऊन या दुष्टांचा समाचार घेतों!

मणि०—सरकार! दासाची एक विज्ञप्ति आहे!-आतांच्या वेळीं जे लोक येत असतील, त्यांचा जमाव कोठून कसा तरी गोळा करून आणिला असावा असें वाटतें, व याकरितां यांच्यावर स्वतः आपल्यासारख्यांनीं शस्त्र उगारण्याचें कांहींच कारण नाहीं! सरकार! मी आतां सांगितली ही खबर मला कळल्याबरोबर, मीं दरवाज्यावरील सर्व सैनिक गोळा करून बंदोबस्तानें तयार उभे ठेविले आहेत! सरकार! हे लोक घेऊन शत्रूवर हल्ला करून जाण्याविषयीं **कुसिदास** आज्ञा होईल, तर तो खचित जय मिळविल्याशिवाय परत यायचा नाहीं अशी माझी खातरी आहे! याकरितां आपण आपल्या देहाला वृथा श्रमविण्याचें कांहीं कारण नाहीं!

कासि०—चिंता नाहीं! तेंही कांहीं वावगें नाहीं!-**कुसिदा**! हे सर्व लोक तुझ्याच कवाइतींतले आहेत, याकरितां तूंच जा, आणि सर्वांची कत्तल करून टाक! एकही कोणी जिवंत ठेवूं नको! (कुसीद जातो)

सुलो०—(आत्मगार्शी) हा काय चमत्कार झाला? एकूण **मणिपाळ**ही अखेर शत्रूसच सामील आहे काय? काय? हा अधम अखेर राजद्रोह करण्यास कबूल झाला? हायहाय! झालें, आतां सत्य, इमान तें कोठें राहिलें? देवा देवा! इतःपर मज अभागिणीला काय म्हणून जगवितोस?

मणि०—सरकार! दुसरी एक गोष्ट मला कळली आहे ती मी सरकारचरणीं विदित करतों! आजपर्यंत आपण सर्वच जण भ्रांतींत निमग्न होतों, पण आतां संशयाचा अगदीं अखेर उलगडा झाला! तो असा कीं हे जे लोक यावेळीं राजवाड्यावर चालून येत आहेत, त्यांचा राजा ज्याला आपण **धनपाळ** म्हणून समजत होतों तोच! सरकारचा द्रोह करणारा तो **सिंहवर्मा**, त्याला दोन पुत्र नसून एकच पुत्र होता, व त्यालाच त्यानें **पंचगांग** प्रदेशीं पाठवून दिलें होतें! ही गोष्ट या **सुलोचने**लाही माहित आहे!

कासि०—दुष्टे! एकूण अखेर तुझी दुष्ट करणी उघडकीस आली अं! ठीक आहे! आतां अर्धघटकेच्या आंत वीरोत्तंसाचें कंठनाल च्छेदून करतों पहा!

मणि०—सरकार! सिंहवर्म्यानें हा कट केला त्यांत शांतिवर्मा ह्मणून कोणी आहे तो त्याचा मदतगार होता! त्या दोघांनीं मिळून शूरसेनाला पळवून न्यायची मसलत काढली, व शांतिवर्मा त्याला घेऊन गेला! मागें खऱ्या वीरोत्तंसाला सिंहवर्म्यानें व या स्त्रीनें मिळून आपल्या पुत्राच्या बाहण्यानें जवळ बाळगून त्याचें रक्षण केलें, व आजपर्यंत कोणालाही त्याबद्दल संशय येऊं दिला नाहीं!

सुलो०—(मणिपाळाकडे पाहून आपणाशीं) हाय हाय! असलाले अधमाधम पुरुष या जगांत आहेत, तोंपर्यंत या जगांत रहाणेंही व्यर्थ आहे!

कासि०—मणिपाळा! जा जाऊन शांतिवर्म्याला पुढें घालून घेऊन ये!

मणि०—सरकार! आज्ञा!–माझी राजनिष्ठा व सत्यप्रीति यांच्या परीक्षेचा हाच समय आहे! (जातो.)

कासि०—आतां बरीक मी खचित धन्य झालों ह्मटलें पाहिजे! आतां हा पोरगा माझ्या हातांत सांपडला ह्मणजे विश्वासघाताचा पुरा बीमोडच होईल!—समजलीस कायगे दुष्टे! तुझ्या समक्ष त्या कारट्याचें डोकें उडवितों! सकाळ उजाडूं दे कशी तों, कीं या संपूर्ण सिंधुदेशभर त्याचें मस्तक फिरवून त्याला गृध्रादि पक्षी टोंचीत रहातील असें करितों!

[मणिपाळ येतो.]

कासिम—कायरे मणिपाळा! तो विश्वासघातकी चोर गुलाम कुठें आहे? त्याला घेऊन नाहीं आलास!

मणि०—सरकारची आज्ञा ऐकल्याबरोबर तो ताबडतोब इकडे येण्यासच निघाला! हा आलाच पहा!

[वीरोत्तंस नागव्या तरवारीनिशीं आंत येतो.]

वीरो०—हे दुष्टा अरबा! तुला वीरोत्तंस पाहिजे होता नाहीं! हा घे वीरोत्तंस!

कासिम—अरेरे! या दुष्टानें विश्वासघात केला खचित!–अरे, हा

दुष्ट हत्यारबंद होऊन मजपुढें कसा येऊं शकला?-अरेरे! काय करूं रे?-या दुष्टाला या वेळीं पहातांच देहाचा कसा संताप होऊन जावा, व याचे तिळातिळा एवढाले केव्हां तुकडे करून टाकीन असेंही वाटावें! पण तें सर्व एकीकडे जाऊन माझ्या अंगच्या वीरश्रीचाही हा एकदम पात कशानें झाला? हाय हाय! या दुष्टाचें हें अकल्पित दर्शन घडलें असतां माझें रक्त अधिकच भडकावें तें एकदम गोठूं लागलें याचा अर्थ काय?

सुलो०—दुष्टा! याचा अर्थ मी तुला सांगतें! हा आला आहे हाच तुझा राजा! याकरितां याचें अन्यायानें तूं राज्य हरण केलें आहेस तें त्याचें त्याला परत देऊन त्याला शरण ये!

कासि०—मूर्खे अबले! तूंही यावेळीं प्रबला होऊं लागलीस काय?

वीरो०—हे मनुष्यघाती अधमा! तूं आश्चर्यानें थक्क होऊन कशानें गेला आहेस! मूर्खा! अधमा! रहा मजपुढें उभा न् थरथर कांपूं लाग. आजपर्यंत तूं लक्षशः अन्याय केलेस, त्यांची संख्या भरली! आतां त्यांबद्दल तुला शासन करण्याकरितां हा पहा प्रत्यक्ष कृतांतकाळ तुजपुढें येऊन उभा राहिला आहे!

कासि०—चल जा मूर्खा! मध्यरात्रीच्या वेळीं एकांतीं मी शस्त्ररहित बसलों असतां त्या ठिकाणीं विश्वासघातानें हत्यारबंद प्रवेश केल एवढ्यानेंच तूं माझा कृतांतकाळ बनलास काय? मूर्खा! तं एवढा मो वीर ह्मणवितोस, तर तुझ्याच शास्त्राप्रमाणें अशस्त्रयाशीं शस्त्री लढायला आला असतां त्याला काय ह्मणतात तें सांग पाहूं अगोदर?

वीरो०—अधमा! ज्या वेळीं तूं माझ्या निःशस्त्र मातापितरांचा वध केलास, त्या वेळीं तुझ्या मनांत हा विचार आला नाहीं न् तो आतां येतो काय? चिंता नाहीं! या वेळीं तुझा अंतकाळच समीप प्राप्त झाला आहे, याकरितां यावेळीं माझ्या हातांत एक तरवार आहे, व दुसरी **मणिपाळा**जवळ आहे, या दोहोंतून पाहिजे ती मागून घे, न् कर मजशीं छाती असेल तर युद्ध!

कासि०—जा जा, या वेळीं तुला मी आपल्या दृष्टीपुढून जाऊं देतों! तुझी योग्यता माझ्यापुढें लढण्याची बिलकुल नाहीं, याकरित, उगीच लहाना तोंडीं मोठा घांस घेऊं नको!

वीरो०—काय ह्मणतोस अधमा! माझी योग्यता तुजशीं लढण्याची नाहीं? अधमा! ह्या फुकाच्या वल्गना पुरे कर, आणि पाहिजे

असेल तें शस्त्र घेऊन मजशीं युद्ध कर! दुरात्म्या! तूं मजवर व माझ्या मातापितरांवर अन्यायानें इतके दुःखाचे पर्वतचे पर्वत लोटले आहेस कीं त्यांचें स्मरण झालें असतां तूं अशस्त्र सांपडलास तरी देखील तुझें हननच करावें, परंतु तूं बोललास त्यापेक्षां तुजवर तेवढी मेहेरबानीच करतों! अधमा! तुजशीं यावेळीं युद्धेच्छा धरून तुजसमोर दंड ठोकून उभा राहिलेला वीर यद्यपि वीरोत्तंसच आहे, तथापि तूं त्याला तसें न समजतां, जी वीर राजमूर्ति तूं दुष्टा! वीस वर्षांपूर्वीं अधमपणानें यम-सदनास पोंचविलीस, तीच यावेळीं प्रत्यक्ष तुजपुढें येऊन उभी राहून तुला स्वहस्तें दंड करण्यास उभी राहिली आहे असें समज! दुष्टा! बोल तुझी या वेळीं मशीं लढण्याची आहे कीं नाहीं छाती!

कासि०—दुष्टा! छाती आहे कीं नाहीं ह्मणून काय विचारितोस! (मणिपालास) दुष्टा विश्वासघातक्या! ही तरवार तूं काय ह्मणून हातीं ठेविली आहेस? चल सोड! सोडतोस कीं नाहीं? (तरवार हिसकावून घेतो.)

सुलो०—(घाबरून) अहो धांवाहो धांवा! या दोघांचें एकाकीं युद्ध होतें आहे, त्याच्या एकट्याच्याच निकालाच्या ताजव्यांत सिंधुदेशचें संपूर्ण राजवैभव पडूं पहात आहे हें चांगलें नाहीं! आहो धांवा! धांवा!

वीरो०—अधमा अरबा! या मणिपालाच्या भगिनीचा छळ कोणीं तूंच केलास, नव्हे?—अरेरे! दुष्टा! या वेळीं तूं आपल्या कर्मानेंच नष्ट झालास! (उभयतां लढूं लागतात.)

सुलो०—हे पांडवपक्षपाती नारायणा! या वेळीं या कोमल राज-बालकाच्या बाहूंस तूंच प्रेरणा देऊन या अधमाधमाचा नाश करीव!

वीरो०—अरेरे! दुष्टा! हा पहा मेलास! (त्याला खालीं पाडतो.) दुष्टा! मुसंड्या आतां कुठें आहेस? बोल!

(तरवार भोंसकतो. कासिम मरून पडतो.)

सुलो०—धन्य! धन्य! वत्सा! हे राजमूर्ते! धन्य आहेस!

वीरो०—मातुश्री! इतःपर मी इतरांचा राजा झालों, तथापि आपला आणि सिंहवर्भ महाराजांचा मी पुत्रकल्पच आहें! याकरितां मला निरंतर 'वत्सा!' अगर 'बाळा' ह्मणवून घेणें हेंच अधिक प्रिय आहे!

(तिच्या पायां पडतो.)

सुलो०—बाळा! निरंतर शतायुषी हो बरें!

(शूरसेन घाईघाईनें प्रवेश करितो.)

शूर०—कुठें आहेत! कुठें आहेत! **वीरोत्तंस** महाराज कुठें आहेत!

सुलो०—कोण! माझा बाळ **शूरसेन**! बाळा! पुनरपि मला मिळालास एकदांचा! बाळा! तो दुष्ट **अरब** पहा या कर्मभूमीचा त्याग करून गेला!-बाळा! हे तुझे महाराज, यांना वंदन कर! मी जातें तिकडे प्राणनाथांना हें आनंदवृत्त कळवायला—चल **मणिपाळा**! चल मजबरोबर!

मणि०—आज्ञा मातुश्री! (दोघे जातात.)

शूर०—**वीरोत्तंस** महाराज! हा नम्र दास चरणीं प्रणिपात करीत आहे!

वीरो०—**शूरसेना**! प्रत्यक्ष पिंडाची उत्पत्ति या नात्यानें तूं आणि मी निराळे. तथापि तूं या वेळीं प्रत्यक्ष भावाप्रमाणेंच आहेस, याकरितां मला कडकडून भेट! (दोघे एकमेकांस आलिंगन देतात.)

(इतक्यांत आनंद पावलेला शांतिवर्मा येतो.)

शूर०—यावें **शांतिवर्म** महाराज! हा वत्स **शूरसेन** आपणास वंदन करतो आहे!

शांति०—कल्याण वत्सा!-राजन्! विजयोस्तु!

वीरो०—**शांतिवर्म** महाराज! बाहेर युद्धाची कशी काय हकीकत आहे!

शांति०—महाराज! माझ्या आनंदयुक्त मुद्रेवरून आपणाला सर्व हकीकत समजणारच आहे, याकरितां थोडक्यांत सांगतों! आजचे प्रसंगीं आमच्या संपूर्ण वीरांनीं शौर्याची पण कमाल करून सोडिली! **कासिमाचा** तो सरदार **कसिद**-तो आह्मीं दिल्लीदरवाज्यासमोर येऊन भिडतों आहों नाहीं इतक्यांत आमच्या अंगावर येऊन तुटून पडला, व नंतर जो युद्धप्रकार झाला, त्यांत त्या दुष्टाचा अंतही झाला!

वीरो०—वाहवा! हा इकडे पहा, हा दुष्ट **कासिम** आपल्या अनंतगुणित पातकांचें प्रायश्चित भोगून पडला आहे!--बरें तें असो; पण आपले दुसरे मित्रवर्ग कोठें आहेत!

शांति०—महाराज! वाड्याबाहेर अद्यापि पळापळी आणि धराधरी सुरू आहेच, तथापि नगरांतील एकूणएक रस्ते व वाटा आपल्या सैन्याच्या ताब्यांत आहेत, याकरितां हा दंगा अल्पकाळांतच संपेल!

वीरो०—फार उत्तम ! आपण **वक्रदंष्ट्** किंवा **सुधन्वा** यांपैकीं कोणाला तरी नगरांत हिंडावयास पाठवून सर्वांना माझ्या नांवाची द्वाही देववा ! व इतःपर स्वातंत्र्य त्यांस परत मिळालें याकरितां सर्वांनीं शांततेचा सुखानुभव घेत राहून खुशाल स्वधर्मानुचरण करावें ह्मणूनही जाहीर करा !

शांति०—आज्ञा ! (जातो.)

वीरो०—बरें, हा इतका प्रकार सर्व झाला, परंतु मजला पित्याहूनही अधिक अशा त्या **सिंहवर्म** महाराजांचें कसें काय वर्तमान ? **सुलोचना** मातुश्री मला आशीर्वाद देऊन गेल्या, त्या अद्यापि त्यांना घेऊन परत आल्या नाहींत हें कसें ? चला चला ! मला तिकडेच घेऊन चला !

(इतक्यांत मणिपाळ येतो.)

मणि०—हायहाय घात झाला ! घात झाला !

सर्व—(घाबरून) काय ! काय झालें ?

मणि०—घात झाला न काय ! तरी असें होईल ह्मणून मला केव्हांपासून भय वाटतच होतें, अखेर दुर्दैवानें तेंच खरें केलें ! हाय हाय ! महाराज ! या दुष्ट **कासिमानें** मी इकडे येण्यापूर्वींच **सिंहवर्म** महाराजांना वेदनायंत्रांत घालण्याकरितां चांडाळांकडे हुकूम पाठविले होते ! त्याप्रमाणें चांडाळच ते, त्यांच्या हृदयांत दया कोठून येणार ? त्या दुष्टांनां वयोवृद्ध, तपोवृद्ध इत्यादि परीक्षाच बोलून चालून नाहींत, तेव्हां त्यांनीं हुकूम मिळतांच आपल्या घातक कर्मास आरंभ केला ! अहाहा ! इतका प्रकार झाला तथापि त्या थोरबुद्धीच्या सद्गृहस्थांस यत्किंचितही वाईट न वाटतां त्यांचें मुख सहासच होतें ! वेदनायंत्रांतल्या चक्रावर त्यांना बांधलें असून प्रतिक्षणीं त्यांचा देह जखडून आवळला जात होता ! हरहर ! किती भयंकर तो देखावा ! आम्हीं जातों तों आधींच अशक्त झालेल्या देहांतुन रक्ताच्या चिळकंड्या निघत होत्या, व त्यांच्या पाठीच्या अंगानें मांसाचे दोन तीन तुकडेही उडून पडलेले आम्हीं पाहिले ! हरहर ! महाराज ! ही पतीची स्थिति प्रत्यक्ष अवलोकन करून त्या साध्वीची मात्र भयंकर स्थिति झाली ! मातुश्रीनीं घाबऱ्यां घाबऱ्यां त्यांच्याकडे पाहून एक किंकाळी ठोकली, व लागलींच वस्त्राच्या आड लपविलेली एक सुरी बाहेर काढून एकदम आपल्या हृदयांत खुपसून

घेतली, व ' प्राणनाथांच्या समागमें आजपर्यंत जगलें, आतां हेंच माझें सहगमन ' एवढेच शब्द त्या बोलल्या !

शूर०—हायहाय ! परमेश्वरा ! काय दुर्धर प्रसंग तूं आणलास हा ! हाय हायगे जननी ! हायहाय ! अहो धांवा धांवा कोणी तरी, आणखी तिला जगविण्याचा कांहीं उपाय असला तर तो करा हो करा !

मणि०—महाराज ! ही आशा मला तर व्यर्थच वाटते ! आईसाहेबांना त्या दुष्ट मृत्यूनें घेरलें हेंच खचित !

वीरो०—हायहाय मातुश्री ! काय साहसकर्म आपण केलेंत हें ! **मणिपाळा** ! बाबा **सिंहवर्म** महाराजांची तरी काय अवस्था या वेळीं झाली आहे ?

मणि०—जी मातुश्रींची तीच त्यांची ! उभयतांही अद्यापि जिवंत आहेत, तथापि त्यांच्या जीविताची आशा बाळगणें कठिणच ! सरकार ! आईसाहेबांची ही स्थिति पहातांच **सिंहवर्म** महाराजांनीं " धन्य धन्य ! सुटलों काळजींतून " म्हटलें, इतक्यांत आमच्या गडबडीमुळें चांडाळ भिऊन त्यांना टाकून पळून गेले, व मी जवळ जाऊन त्यांना वेदनायंत्रांतून बाहेर काढिलें ! बाहेर काढितों, तों कसचें काय न कसचें काय ? अंगांत शक्तिच नाहीं, तथापि तशा स्थितींतच आमच्या मदतीनें आईसाहेबांच्या जवळ गेले; व सांप्रत त्यांना मिठी मारून त्यांच्या स्थितीबद्दल ते धाय धाय रडत आहेत ! हरहर ! महाराज ! त्यांची ती दुःखस्थिति प्रत्यक्ष पाषाणाचाही हृदयभेद करील ! महाराज ! चला चला ! सर्वजण तिकडेच जाऊं या !

सर्व—हायहाय ! चला ! (जातात.)

पडदा पडतो.

प्र० २. राजवाड्यांतील दुसरा भाग.

(भुईवर सिंहवर्मा व सुलोचना एकमेकांस मिठ्या मारून पडलीं आहेत.)
(वीरोत्तंस, शूरसेन आदिकरून सर्व येतात.)

सिंह०—प्राणप्रिये ! काय ही तुझी अवस्था ! अशी घाबरूं नको ! तूं अजूनही जगशील ! प्राणसखे ! तुझी योग्यता अशा प्रकारें अंत होण्याची खचित नाहीं !

सुलो०—प्राणनाथ ! तें कांहीं म्हणा, परंतु या वेळीं माझें सर्वांग जड होऊं लागलें आहे ! काळानें मला खचित घेरलें !

वीरो०—हाय हायरे कर्मा! हीच काय जयप्राप्ति? आणि आमच्या राज्यांत प्रजांना सुखानुभव घडणार तो हाच काय? हाय हाय!

सिंह०—काय? हा मधुर शब्द मीं ओळखिला! हा शब्द मला मेलेल्यांतूनही परत सजीव करून आणील! (उठून वीरोत्तंसाला आलिंगन देण्याची खटपट करितो, परंतु शक्ति नसल्यामुळें त्याच्या पायांशीं खालीं पडतो.) वीरोत्तंसराज! आपला सर्वदा विजय असो!

वीरो०—अरे यांना नीट संभाळून धरून बसवा! (तसें करितात.)

सुलो०—अहो! माझा बाळ-माझा शूरसेन-कुठें आहे हो? तो तरी जिवंत आहेना?

शूर०—आई! तो हतभाग्य अद्यापि जिवंत आहे! परंतु आईग! काय तुझी अवस्था झाली आहे ही!

सुलो०—ये रे बाळा! मला मारूं दे तुला मिठी! (आवेशानें उठून बसून त्याला आलिंगिते.) अहाहा! परमेश्वरा! हा आनंदातिशयच माझा अंत करील! परमेश्वरा! यावेळीं तूं मला किती ह्मणून धन्य केलें आहेस! आतां खुशाल मी मरून तुझ्या चरणाची दासी होण्यासाठीं येईन! धन्य! धन्य!-अहो! माझ्यानें मुळींच बसवत नाहीं! मला खालीं ठेवा! हळू!-हळू!—

वीरो०—(सिंहवर्म्यास संभाळून उठवून) हे पित्रधिक महात्मन्! आपणाला या वेळीं बरें वाटतें आहे?

सिंह०—अहाहा! राजमूर्ते! यावेळीं मजसारखा दुसरा धन्य आहे कोण? आपण महाराज, आणि हा माझा पुत्र, उभयतां मला भेटाल ह्मणून कांहीं वेळापूर्वी माझी आशा सुटलीच होती! हरहर! यावेळीं हा आनंदातिशय व प्रियेच्या या अवस्थेमुळें होणारा दुःखातिशय, या दोहोंच्या संमिश्रणामुळें माझीं आयुर्बंधनें तटकन तुटूनच जातील असें मला वाटत आहे! प्रियतमे! प्रिये सुलोचने! एकवार तरी तूं डोळे उघडून मजकडे पहागे!

सुलो०—(डोळे मिटल्या मिटल्याच) आतां कशाचे डोळे उघडतात! झाले-जड-जड! बाळा! शूर!—तु-तुझेंही मुख मला दिसत ना-नाहीं-ना? हाय हाय! झाला! सर्वस्वी मी तुला आं-आं-आंचवलें अं!

सिंह०—महाराज! कृपा करून मला माझ्या प्रियतमेच्या अंगाला अगदीं चिकटून चिकटून पडूं द्या!-हा-हाय हाय! डोळ्या-पु-पुढें अंधेरी आ-(मूर्छित होतो.)

शूर०—आईग! आईग! आणखी एक शब्द तरी बोलग! आई!-बाबा! सावध व्हा! सावध व्हा!

सुलो०—(सावध होऊन आडखळते.) बाळा! **शूरसेना**! तुझा हात दे पाहूं माझ्या हातांत! बाळा! मी अविचारानें वागलें क्षमा कर! प्राणनाथांची ती अवस्था माझ्यानें पाहवेना!-पण-पण बाळा! कायरे तो दुष्ट खचित मेला!

शूर०—खचित मेला आई!

सुलो०—(पूर्ववत) आतां मलाही आठवतें खरें! आतां प्राणनाथा-समागमें जाण्यास चिंता नाहीं! आतां आह्मीं उभयतां त्या परमेश्वराच्या दयासनाजवळ राहून या राजमूर्तीचें व तुझें खुशाल कल्याण भाकीत बसूं! बाळा! आतां आह्मीं तर गेलोंच, पण आमच्या पश्चात् तूं प्राणनाथांच्या गुणांचें अनुकरण कर, व सद्मार्गानें वाग. ह्मणजे आह्मीं स्वर्गलोकीं खुशाल नांदूं!—बाळा! तुला सोडून जाणें वाईट वाटतें रे, पण काय करूं? ती वैधव्याची स्थिति—हाय हाय बाळा! माझे प्राणनाथ कोठें आहेत रे!

सिंह०—(सावध होऊन) प्रिये! हा मी येथेंच आहें!-अहो माझ्या प्रियेजवळ मला बसतें करा! (सर्व तसें करितात.) प्रिये! हें शेवटलें चुंबन!-(चुंबन घेतो.)

सुलो०—(मिठी मारून) अहाहा! प्राणनाथ! काय हें सुख! अहाहा, राम! राम! राम! (मरून पडते.)

सिंह०—हाय हाय! गेली गेली! माझी प्राणप्रिया मला सोडून गेली आतां ती कशानें परत येणार? प्रिये! इतक्यांत बोलत होतीस, आणि इतक्यांत कीं गे थंडगार झालीस! हाय हाय! प्रिये! एकूण सद्गुणविकासी तुझी मूर्ति यावेळीं निस्तेज होऊन पडली अं!-अं!-महाराज!-मी जातों, आतां माझें सर्वांपाशीं एवढेंच मागणें आहे कीं, आह्मां उभयतांचेंही दहन एकाच सरणांत करावें!

वीरो०—हर हर! हे विश्वंभरा! कोण घातक हा प्रसंग मजवर आणलास! हा प्रसंग येऊं द्यावयाचा होता, तर मला राज्याधिकारी तरी कशाला केलेंस? मला राज्य तरी कशाला पाहिजे? तें तूं खुशाल परत घे! या दुर्धर प्रसंगीं माझ्यानें तर या मातापितरस्थानीय दंपत्याच्या मागून नाहींच राहवणार! परमेश्वरा!—

सिंह०—राजमूर्ते! आपण हा शोकातिशय टाकून द्यावा! आपण राजे, संपूर्ण प्रजा हीं आपलीं बालकें, याकरितां त्यांच्याच कल्याणाचा आपण सदैव विचार मनांत बाळगावा! तो न बाळगिला तर राजधर्माचें उल्लंघन होईल!—राजमूर्ते! धीर धरा!—आजपर्यंत मी पोटच्या लेंकराप्रमाणें आपलें पालन केलें, याकरितां ही शेवटली वेळ आपणास 'बाळा!' ह्मणून हांक मारितों! एक वेळ मला घट्ट आलिंगन द्या! ह्मणजे या स्थविराच्या आत्म्यास संतोष होईल! (वीरोत्तंस त्यास मिठी मारतो.)

वीरो०—हर हर! परमेश्वरा! एकूण तूं या दोन्ही प्रियमूर्तीस घेऊन जाणारच अं? हाय हाय! हाय हाय!—

सिंह०—महाराज! एखाद्या गरीब संसारी मनुष्याप्रमाणें आपण काय बोलतां हें? गृहमेधी मनुष्याचे धर्म आपणास पाळिले पाहिजेतच; तथापि राजत्वाचा अधिकारही आपणाकडेच आहे, याकरितां तिकडे प्रथम लक्ष पुरविणें हें आपलें कर्तव्य आहे! आपण कोणत्याही स्थितींत असा, सौख्याचें खरें साधन ह्मटलें ह्मणजे सद्गुणच होय! राजाच्या हातून जर कांहीं वाईट कृत्यें झालीं, तर त्यांचा संबंध त्याचेच आयुष्याबरोबर संपतो असें न होतां, त्यांचे परिणाम अनंत कालपर्यंत मागें उर्वरितच असतात! हे परिणाम त्याच्या एकट्याच्या संततीस भोंवतात एवढेंच नव्हे, तर ते संपूर्ण राष्ट्रांचीं राष्ट्रेंही गडप करून टाकितात! याकरितां हे राजमूर्ते! माझें आपणास एवढेंच शेवटचें सांगणें आहे कीं, आपण सदा सर्वदा न्याय आपल्या दृष्टी समोर वागवावा! ज्यांच्या हातून चुकून अपराध होतो त्यांस सौम्यतेनेंच उपदेश करावा, परंतु खऱ्या अपराध्याला मात्र दया दाखवूं नये! तसेंच जे निरपराधी असतील त्यांचें अवश्यमेव पालन करावें! सत्यप्रीति हेंच मुख्य राज्यतत्व लक्षांत ठेऊन, हांजी हांजी करणाऱ्या नीच लोकांस आपल्या वाऱ्यालाही उभें राहूं न देतां आपल्या पदरीं असलेल्या सेवकजनांस विनाकारण त्रास न होई असेंच सदोदित वर्तन ठेवावें!—महाराज! आपणाला याहून अधिक तें काय सांगावें? चाललों—चाललों मी! माझी हीच देहयात्रा!—

शूर०—हरहर! बाबांचा आला अंतकाळ समीप! महाराज! पहा! पहा!—हायहाय!

सिंह०—बाळांनो! विनाकारण शोक नका करूं! आजपर्यंत कष्ट खाल्लेल्या या प्राण्याची हीच गति! महाराज! आपल्या वैभवाचा आरंभ

मात्र पाहिला ! पुढचें पहाणें नाहीं नशीबीं ! हायहाय !-बाळा **शूरसेना** ! येतों आतां-होय होय ! प्राणप्रिये ! तूं करते आहेस खूण, ती समजलों ! -मित्रहो ! ती माझी प्रिया ! विमान मजकरितां वाट पहातें आहे ! येतों ! येतों-! आलों ! आलों !-**राम** !- **राम** ! **राम** ! (मरण येतें.)

वीरो०—हाय हायरे महात्म्या ! अतां मी तुला कोठें पाहूं !-हे सत्पुरुषा ! तुझा प्राणांत झाला हेंच दुःख इनःपर या हतभाग्य **वीरोत्तंसाला** जन्म - भर पुरून राहणारना ! हर हर ! किती मी अभागी ! हे महात्म्या ! काय ते तुझे सदुपदेश ! नीतीविषयीं काय ती तुझी आसक्ति ! आणि मी अभागी त्या सर्वांलाही अंतरलों !

शूर०—महाराज ! आपण असा शोक करीत बसूं नये ! आपणा-मागें राज्य आहे, त्याकरितां आपण हा शोक टाकलाच पाहिजे ! हा शोक आपणापेक्षां खरोखरी माझ्याच वाट्याचा आहे ! हाय हाय ! हे पूज्य पित्या ! हाय हायगे पूज्य जननी !

वीरो०—असो; मर्जी त्या जगन्नियंत्याची ! बांधवा **शूरसेना** ! ऊठ ऊठ ! तुजवर हा अत्यंत कठिण दुःखाचा प्रसंग गुदरला आहे यांत संशय नाहीं ! याकरितां मी जिवंत राहून त्या तुझ्या दुःखाचेंच परिमार्जन करण्याकरितां झटेन ! हायहाय ! **सिंहवर्म** महाराज व माता **सुलोचना** यांसारखीं दिव्य रत्नें हरपल्यावर संपूर्ण राष्ट्राला अत्यंत शोक वाटेल, याकरितां त्यांचेंही समाधान करण्यास झटलें पाहिजे ! बांधवा **शूरसेना** ! या वेळीं तूंच माझ्या हृदयाचा सखा आहेस ! इतःपर **सिंहवर्म** महाराजांच्याच ठिकाणीं तूं मला हो !—मित्रहो ! चला ! राज्यांत शांततेची द्वाही फिरत आहे, याकरितां आतां वेळ घालवून परिणाम नाहीं ! आतां अंत्य व्यवस्थेसच लागलें पाहिजे ! चला ! चला ! हायहाय !

सर्व—हायहाय ! चला ! चला !

(पडदा पडतो.)

माप्त.